

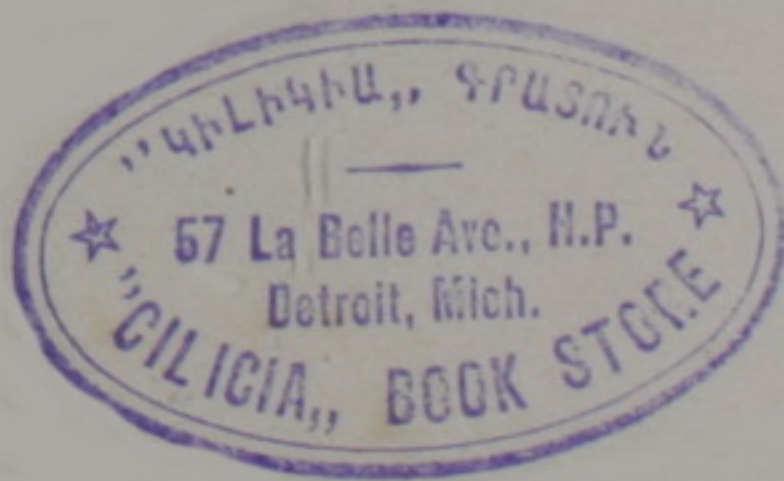

Խաչատրյան

Օրհանաք, 28 հոկտ. 1899

ԱՄԱՌՆԱՅԻՆ ՈՒՂԵՒՈՐՈՒԹԻՒՆԻՑ

Դ Է Պ Ի Ն Ա Յ Ս

ԱԶԳԱՅԻՆ ՄԱՏԵՆԱԳԱՐԱՆ

Է.

ԱՄԵՐՆԱՅԻՆ ՈՒՂԵՒՈՐՈՒԹԻՒՆԻՑ

ԴԷՊՒՀԱՅՍ

ՆԿԱՏՈՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ԵՒ ՔԱՂՈՒԱԹՆԵՐ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՁԵՌԱԳՐԵՐԻՑ

Վ Ի Ե Ն Ն Ա

Մ Խ Ի Թ Ա Ր Ե Ա Ն Տ Պ Ա Ր Ա Ն

1892.

13 APR 2011

5-32

ԱՄԱՌՆԱՅԻՆ ՈՒՂԵՒՈՐՈՒԹԻՒՆԻՑ

891.99.09

Դ Է Պ Ի Հ Ա Յ Ս

5-30

ՆԿԱՏՈՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ԵՒ ՔԱՂՈՒԱԾՆԵՐ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՁԵՌԱԳՐԵՐԻՑ

ԳՐԵՑ

Ն Ի Կ . Մ Ա Ը

ՈՒՍՈՒՑՁԱՊԵՏ ՀԱՅԵՐԷՆԻ Ի ՀԱՄԱԼՍԱՐԸՆԻՆ ՊԵՏԵՐՅՈՒՐԳԻ

Թ Ա Ր Գ Մ Ա Ն Ե Ց

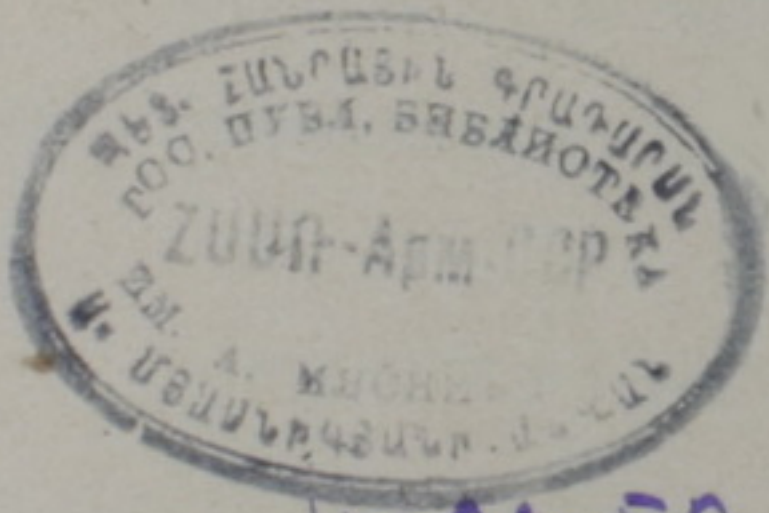
Ո Ն Ո Փ Ր Ի Ո Ս Ա Ն Ո Փ Ե Ա Ն

Վ Ի Ե Ն Ն Ա

Մ Խ Ի Թ Ա Ր Ե Ա Ն Տ Պ Ա Ր Ա Ն

1892.

4882-50

Ա Ջ Դ

Առաջիկայ հրատարակութիւնս ամբողջական թարգմանութիւն է նշանաւոր հայերէնագէտ ուսուցչապետին ուսերէն հրատարակութեան,¹ որ նախ երկու անգամով լոյս տեսաւ Ռուսական Հնախօսական թերթին մէջ: Նոյն թերթին Ե. Տարեշրջանին մէջ դրուած էին ներկայ գրքուկիս Ա—Թ հատուածները², իսկ մնացեալքն Ժ—ԺԶ՝ նոյն թերթին Զ քաժնին մէջ³:

Հայերէն թարգմանութիւնս մասն մասն լոյս տեսաւ “Հափդէս Արհօրեայ, թերթին մէջ: Թարգմանութիւնն ամբողջական է. միայն դուրս մնացած է ԺԶ հատուածին վերջը դրուած⁴ համեմատութիւնն Խորենացոյ քնազրին Էջմիածնի նշանաւոր ձեռագրին հետ:

Գրքուկիս Թ. հատուածին վերջը դրուած մանրագիր հատուածն⁵ յաւելուածոյ խմբագրական դիտողութիւն մըն է Հ. Գրիգ. Վ. Գալէմբեարեանի, որ նոյնութեամբ անուած է “Հանդիսի, 1891, Թ. 9 թուէն”:

¹ Н. МАРРЪ, Изъ лѣтней поѣздки въ Арменію. Замѣтки и извлеченія изъ армянскихъ рукописей. Петерб. 1891—92.

² Записокъ восточн. отд. имп. русск. археолог. общ. V, стр. 211—241.

³ Записокъ etc. VI, стр. 135—228.

⁴ Հմմտ. “Հանդէս Արհօրեայ” Ե. 1891, Թ. 9 (Սեպտ.) էջ 260—272 եւ Զ. 1892. Թ. 8. էջ 231—235. Թ. 9. էջ 268—271. Թ. 10, էջ 303—307 եւ Թ. 11:

⁵ Записокъ, etc. VI, стр. 160—228, եւ էջ 46—94 *անսերէն առանձինն հրատարակութեան մէջ*:

⁶ Տես էջ 38—41:

⁷ Հմմտ. “Հանդէս Արհօրեայ” 1891, Թ. 9, էջ 271—272:

Յ Ա Ն Կ

	Էջ
Ա. Բաղասամի վարդապետի թարգմանիչ Ասատ .	3
Բ. Մովսես Խորենացու Պատմութեան ձեռագիրը	5
Գ. Թուրքաց Երգերի մասին	6
Դ. Բաջերի եւ Արտառազդի մասին	9
Ե. Հայոց Այբուբենը	15
Զ. «Ռակեփորիկի», նշանակութիւնը	17
Է. Վրաց տարեգրութիւնների հայկական թնայրի մասին	21
Ը. Աղամ եւ Եռա	22
Թ. Յովսէփի եւ Ասանէթ	32
Ժ. Յիսոռաի Մանկութիւնը	41
ԺԱ. Աստուածածնի Տեսիլը	57
ԺԲ. Պօղոս առաքելաւի Տեսիլը	61
ԺԳ. Պետրոս առաքելաւի Երագը	66
ԺԴ. Ս. Գրիգորի Տեսիլը եւ Հոգու ու մարմնի վեճը	67
ԺԵ. Մի Բանաստեղծութիւն	82
ԺԶ. Վերջաբան	84

ԱՄԱՌՆԱՅԻՆ ՈՒՂԵՒՈՐՈՒԹԻՒՆՆԻՑ

ԳԷՊ Ի ՀԱՅՍ

ՆԿԱՏՈՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ԵՒ ՔԱՂՈՒԱԹՆԵՐ

Հ Ա Յ Կ Ա Կ Ա Ն Ձ Ե Ռ Ա Գ Ր Ե Ր Ի Ց

Գէպ ի Էջմիածին ուղեւորութեանս ձեռնարկեցի հայկական գրաւոր մատենագրութիւնից առակաների եւ առածների նիւթեր ժողովելու նպատակով: Ինչ որ կատարել ու ժողովել եմ այդ խնդրի նկատմամբ, այն ամէնը տեղ կը գտնէ “Հայոց առակաների հաւաքածուների մասին” ուսումնասիրութեանս մէջ, որի վերայ այժմ աշխատում եմ:

Հանգստեան ժամերիս գլխաւոր պարապմունքներիցս յետոյ՝ ես նկարագրում էի Էջմիածնի մատենագարանի քանի մի ձեռագրերը եւ նոցա միջից քաղուածներ անում. վերջիններից կազմուած են առաջիկայ դիտողութիւնները: Այստեղ ի միջի այլոց մտան նոյնպէս քաղուածներ Քրիստոսի մանկութեան մասին մի մասնաւոր ձեռագրից, որ շնորհակալութեամբ ընդունեցայ իւր ստացիչ Աարսի հոգեւոր հովիւ Յուսիկ վարդապետից, որին բախտաւոր դիպուածը պատահեցրեց ինձ Անիի աւերակներում:

Ես Անի գնացի արդէն Էջմիածնում աշխատանքներս վերջացնելուց յետոյ: Աւելի եւս կանուխ կատարեցի շրջագայութիւններ մօտակայ նշանաւոր վայրերն, այսպէս օրինակ Սեւանայ վանքը՝ Սեւաձայ լճի (Գէօգչայ) վերայ, ուր եւ կազմեցի վանքի ձեռագրերի ցուցակը, որը լոյս կը տեսնէ սոյն իսկ

էջերի վերայ Էջմիածնի տասը ձեռագրերի նկարագրութեան հետ միասին:

Էջմիածնում կրօնաւոր Գալուստ Մկրտչեանի էական օգնութեամբ յաջողեցաւ ինձ համեմատել Մովսէս Խորենացու տպագրուած բնագիրը Սարգիս Արքազանի ձեռագրի հետ, որի մասին խօսք կը լինի ներկայ նկատողութիւններից մէկի մէջ:

Ահա այն ամէնը, ինչ որ կարողացայ անել իմ Էջմիածնում եղած աւելի քան երկու ամիս ժամանակամիջոցում — Մայիսի սկզբից մինչեւ Յուլիսի կէսը: Բաց ի սորանից, Էջմիածին լինելս իմ անձի համար շատ կողմերից խրատական էր, եւ եթէ մի ցանկալի բան կայ, այդ ուղեւորութեանս կրկնուիլն է. երկու երեք ամիսը շատ կարճ ժամանակամիջոց է քանի մի հազար ձեռագրերի հաւաքածուի հետ ծանօթանալու եւ ամէն կարեւոր բաները դուրս բերելու համար. բայց եւ այն ինչ որ կարողացայ անել, կախումն ունէր այն մեծ յարմարութիւններից եւ պարապմունքների պատշաճ գեղեցիկ պայմաններից, որոնց մէջ գտնուեցայ իմ Էջմիածին ոտք կոխած առաջին իսկ օրից, որի համար քաղցր պարտք եմ համարում յայտնել խորին շնորհակալութիւնս Էջմիածնի Ճեմարանի ուսուցիչ Յ. Ն. Յովհաննիսեանին, Ճեմարանի տեսուչ Նահապետ աբեղային, Ներսէս եպիսկոպոսին, Ղեւոնդ վարդապետին, մատենադարանապետ հ. Սահակին եւ ընդհանրապէս Էջմիածնի բոլոր Միաբանութեան, որոնք այնքան քաղցր եւ ուշադիր են դէպ ի իւրեանց հիւրերը՝ մանաւանդ հայ հնութիւններով հետաքրքրուողները:

Այստեղ եւս յարգանքով արտայայտում եմ խորին երախտագիտութեան զգացմունքս Նորին Արքայնութիւն ամենայն Հայոց Աթոռիկոս Տ. Տ. Մակարին, որ բարեյօժարութեամբ հաճեց Էջմիածնի գրքերի գանձարանը իմ կամքին թողնել անպայման ազատ կերպով օգտուելու համար:

Արճադոս-Ճնէր:

1. Տպ. = տպագրուած. 2. Չագր. = ձեռագիր.
3. Էջմ. = Էջմիածին. 4. Յուցակ = Յուցակ Սեւանայ վանքի ձեռագրերի Էջմիածնի տասը ձեռագրերի նկարագրութեան հետ միասին:

Առաջ բերուած ձեռագրերի մօտ արաբական թուանշանների խումբը լատինական տառի հետ միասին ունի հետեւեալ նշանակութիւնը. — արաբական թուանշանը ցոյց է տալիս թերթը, իսկ լատինական տառերը՝ ա — թերթի առաջին էջը, Ն — երկրորդը եւ այլն: Եթէ այսպիսի մի խմբի դիմաց դրած է նոյնպէս մի հայկական տառ, այն ժամանակ վերջինը ցոյց է տալիս ձեռագրի հայկական paginationը, այսինքն՝ ձեռագիրը կազմող տետրակներից մինը. արաբական թուանշանը այդ դէպքում ցոյց է տալիս այն տետրակի թերթը, իսկ լատինական տառերը — այն թերթի էջը:

Ես դնում եմ Էջմ. ձագրերի ճշգրիտ համարները Էջմիածնի մատենադարանի ձեռագիր Յուցակի, եւ ոչ թէ 1863 թուի տպագրի համեմատ (Մայր Յուցակ, եւն. Թիֆլիզ). միայն ձեռագրի նկարագրութեանս մէջ (Յուցակ եւ այլն) տպագրուած Յուցակի համարները դրուած են փակագծում իսկականների հետ միասին:

Ա.

‘Ակարագրելով Սեւանայ վանքի ձեռագրերը՝ ես նայում էի Յայսմաւուրքներում “Բաղաամի եւ Յովասափի” արձակ¹ քերթուածը: Ինը ձեռագրից

¹ Այս քերթուածը հրատարակուած է եղել հնասիրայ Յայսմաւուրքներում. տպագրուած օրինակից օգտուել է եւ Մ. Ռեապինին, “Կալիլայ եւ Գիմնակ գիրքը”, Մոսկուա. 1889. էջ LXXXIII. ծանօթ. 141. սակայն ի զուր է ասում (անդ) պ. Ռեապինին գազանից հալածուած մարդու առածի առթիւ, որ իբր թէ հայկական քերթուածում այդ առածի մէջ փոխանակ փղի՝ շատ անձահ կերպով եղջերու է դրուած: Եղջերու — բառի սեռական հոլովը կը լինէր Եղջերուի, իսկ բնագրում դրուած է Եղջերի. որը կարող է լինել [մի] եղջիւր, յունական μονοκέρωτος համազօր բառի սեռականը. ձեռագրերում, ի միջի այլոց Էջմ. Թ. 1755, այդպէս էլ կայ Բեղջերու. բայց սեռական հոլովի միւս ձեւով — Բեղջերու:

(Թիւք 32—40) իմ սրունած հոգեշահ վէպը գտնուեցաւ երեքի մէջ — Թիւք 33, 35 եւ 37. վերջինի մէջ Թերի, որը, նայելով լուսանցքի ծանօթութեան, առաջ է եկել բնագրի պակասաւորութիւննից, որ տեղից որ օրինակուած է: Թիւք 32 եւ 38 ձեռագրերում վէպը բոլորովին կը պակսի. 34, 36 եւ 39 թուերում նոյնպէս չկայ, բայց շատ կարելի է այն պատճառով միայն, որ ամէնքն էլ ի վերջոյ Թերի են. իսկ Բաղաամի եւ Յովասափի պատմութիւնը հայկական աւելի հին Յայսմաւուրքներում, այսպէս կոչուած Մայր Յայսմաւուրքներում, ինչպէս են եւ Սեւանայ օրինակները, սովորաբար զետեղուած են լինում վերջին էջերում իբրեւ յաւելուած:

Սեւանի երկու ձեռագրերի մէջ¹ Բաղաամի եւ Յովասափի վէպի վերջում գտնուում է յիշատակարան վէպի հայ թարգմանչի անունով. այդ յիշատակարանը աւելի լաւ պահպանուած է այդ իսկ վէպի վերջում Էջմիածնի ձեռագրի մէջ Թ. 1755² գրուած 1441 թուականին:

“Ջոր եւ [ես] Ասատ մեղաւոր ծառայս աստուծոյ բազում աշխատութեամբ եւ ջանիւ փոքր ի շատէ ծայրաքաղ արարեալ թարգմանեցի զայս ի հայ լեզու ընդ ձեռամբ իշխանի միոյ Բագրատունոյ պատուաւորի” եւն:

Սեւանի “B եւ I” օրինակների մասին հարկ է նկատել նոյնպէս, որ երկու պատկերազարդ ձեռագիր Յայսմաւուրքներում Թ. 33 եւ 35 լուսանցքների վերայ վէպի բնագրի սկզբին՝ կայ շնորհաց արքայորդի Յովասափի պատկերը:

¹ Թ. 33 ձագրում, նորոգուած Հ. Թ. 1143, այսինքն 1684 թուին եւ Թ. 35 ձագրում, գրուած Հ. Թ. 1089, այսինքն՝ 1640 թ.: Տես Յուզակը:

² Տես Յուզակը:

Տպագիր Խորենացու եւ Սարգիս Սրբազանի ձեռքի համեմատութիւնը, որը մեծապէս ինձ պարտաւորեց թողնելով ձեռագիրը իմ կաճքին օգտուելու նրանից, առանձին կը տպագրուի: Այստեղ միայն այսքանս կը նկատեմ, թէ ձեռագիրը, ի դէպ ասած, որը պարունակում է Ասողիկի, Արիստակէս Լաստիվերտացու աշխատութիւնները եւ Մ. Խորենացու Աշխարհագրութիւնը, գրուած է մագաղաթի վերայ՝ բնագրի միտքը բնաւ չհասկացող եւ տառերը մեքենաբար ընդօրինակող մի անձի ձեռքով. արտագրողի սխալներից պարզուեցաւ, որ նա իւր ձեռքում ունէր երկաթագիր օրինակ: Եթէ գրիչը բոլորովին անպատրաստ եղած չլինէր իւր գործին, մենք կ'ունենայինք գեղեցիկ զանազան ընթերցուածների մի շարք. սորա մասին կարելի է դատել այն մի քանի օրինակներով, որոնք անվնաս հասած են «Բազմամեղ եւ շարագործ երէցորդի Ներսէսի» ձեռքով, ինչպէս կոչում է իրեն ընդօրինակողը:

Բաւականանում եմ լաւ ընթերցանութեան մի օրինակով: Մ. Խորենացու Բ. Գրքի երկրորդ գլխի սկզբին ընդունուած ընթերցուածը այսպէս է. «Որպէս ասացաք, յետ վաթսուն ամի մահուանն Աղեքսանդրի թագաւորէ ի վերայ Պարթեւաց Արշակ քաջ ի քաղաքին, որ կոչի Բահղ Առաւատին յերկիրն Քուշանաց:» Էմինի ուսս թարգմանութեան մէջ. «Ինչպէս մենք արդէն ասացինք, Աղեքսանդրի մահուանից վաթսուն տարի յետոյ Պարթեւաց վերայ թագաւորեց Քաջն Արշակ Բահղ — Առաւատին քաղաքում — Քուշանաց երկրում:»

«Մեր ընթերցողները կարող են նկատել, — ասում է այդ տեղի առիթով գիտնական թարգմանիչը¹, — որ Մովսէս Խորենացի Պարթեւաց քա-

¹ Н. Гминъ, Исторія Арменіи Моисея Хоренскаго, ծան. 139, էջ 280:

ղաքը անուանում է Բահլ-Աս-աս-սփին: Այս վերջին բառը առանց երկամուծեան ընդունում է գիտնականներից եւ գրում որպէս յատուկ անուն միայն նորա համար, որ այդպէս է գրուած ձեռագիր օրինակներում: Մենք ընդունում ենք այդ բառը իբրեւ ածական եւ վճռում ենք տալ նորան մեր մեկնութիւնը, թէ եւ այդ մեկնութիւնը իւր նորութեամբ փոքր ինչ թերեւս համարձակ թուի:»

Մ. Էմին առաջարկում է ուղղել Աս-աս-սփինը, որպէս սխալ ընթերցմունք, պարտական իւր ծագումով գրիչներին, աւելի ճշգրիտ եւ պատշաճ ընթերցուածի — Աս-աս-սփինի, որը առաւօտեանի, աւելի եւս լաւ՝ արեւելեանի մտքով լիովին պատշաճ է Բահլ քաղաքին: Եւ ահաւասիկ Մ. Խորենացու նոր օրինակում ճիշտ որ Աս-աս-սփին է, փոխանակ Աս-աս-սփինի:

Գ.

Խօսք բանալով մի անգամ Հայոց Պատմութեան հօր վերայ, կ'օգտուիմ դէպքից յայտնելու իմ ենթադրութիւնը մի տեսակ երգերի մասին, որոնք յիշուում են Մ. Խորենացու մօտ — ես ի նկատի ունիմ Երգք Թոմէլէաց: Իմ կարծիքը չէ տալիս վերջնական պարզաբանութիւն, բայց միայն որոշում է այն նշանակութեան բնաւորութիւնը, որը կարող են ունենալ յիշեալ երգերը. եւ հիմնուած է (իմ կարծիքը) մի մերձեցման վերայ: Յայտնի է որ Մ. Էմին (Վէպք հնոյն Հայաստանի¹, էջ 19. ծան. 19, եւ Պատմ. Հայ. Մ. Խոր. էջ 272, ծան. 112) համարում է նրանց ժամանակագրական

¹ Այս աշխատութիւնը մտաւ նոյն հեղինակի վերջին հետազօտութեան մէջ «Մ. Խոր. եւ Հայոց հին վէպք», գրուած ուսերէն 5րդ հնագիտական ժողովի առթիւ Թիֆլիզում 1881 թ.: Այս վերջին հետազօտութիւնից կատարուած են երկու թարգմանութիւն նոր աշխարհիկ լեզուով. Գ. Խ. III. Յաւելուած Արմէնի, Մովսէս Խորենացին եւ Հայոց հին վէպերը, Թիֆլիզ 1886 եւ խաչ. Յովհաննիսեանց, Մովսէս Խորենացի եւ հին հայկական վէպ. Թիֆլիս 1887:

երգեր. Գիւլորիէ (Journ. Asiat. 1852 vol. XIX. էջ 27) ընդունում է նրանց որպէս շափակտն երգեր. իսկ Միսիթ արեանները իտալական Tomaseoի թարգմանութեան ծանօթութեան մէջ (էջ 82,)՝ ենթադրութեամբ կոչում են նոցա յանգական (rimato od in versi), իսկ բնագրում թարգմանած են canti delle tradizioniով: Թո-եւէ+ բառը ես յառաջ եմ բերում Թո-եւ բայից. այս երկու բառերը հայկական հին քերթողութեան մէջ, ըստ երեւութին, ունէին առանձին նշանակութիւն եւ ցոյց էին տալիս ոտանաւոր յօրինելու կամ արտասանելու եղանակներից մէկը, բայց թէ նոքա երգելով կարդալուն, ասելուն, թէ պերճասացութեան (declamation) էին վերաբերուում, չեմ կարող ասել: Մինչեւ իսկ չեմ վստահանում այս բառը մերձեցնել Թի-բառին, որ եկեղեցւոյ պաշտամանց գրքերում որոշեալ տեղերում դրուում է, որոնք չեն երգուում, այլ մի տեսակ recitativoով ասուում են. կարծում եմ, թէ բաւական կը լինի, եթէ յաջողուի ինձ ցոյց տալ Թո-եւ բայի գործածութեան գէթ մի դէպքը — որից, իմ կարծիքով, յառաջ է գալիս Թո-եւէ+, իմ ցոյց տուած նշանակութեամբ: Մենք՝ զոր օրինակ, ունինք Մ. Խոր. մէջ Ա. լա. «Եւ կարի իմն նմանագոյնս զՀերակլէայ նահատակութեանցն նմա երգէին:»

Ճշմարիտ չէ՞ արդեօք, որ եթէ փոխանակ երգէինի՝ բնագրում դրուած լինէր Թո-եւն, այն ժամանակ իմ ցոյց տուած Թո-եւ բայի առանձին դերը Հայոց հին քերթողութեան մէջ բաւական պայծառ կ'երեւէր այդ տեղից, եւ միեւնոյն ժամանակ երգ+ Թո-եւէաց խօսքերը մեզ փոքր մի հասկանալի կը լինէին: Եւ Թո-եւ բայի մի այսպիսի գործածութեան

¹ Այս (Թիւ) բառի բացատրութիւնը հայկազնեան բառարանում միայն երկու վկայութիւններով (իբր առանց եղանակի երգոց) թէ թերի է եւ թէ լիով արտայայտուած չէ:

տեղ՝ մենք արդարեւ ունինք Մովսէս Խորենացու մօտ Բ. Ը., ուր մենք կարդում ենք.

“Բայց եթէ կամիս, ստեմ եւ ես յաղագս նորա անյաջ եւ փցուն, որպէս Պարսիկք վասն Ռոստոմայ Սագճկի¹ հարիւր եւ քսան փղոյ ոյժ ասեն ունել: Քանզի կարի իմն անյարմար Խո-է-էն նմա երգ բանիցն² վասն ուժեղութեանն եւ սրտեայ լինելոյն. որում ոչ Երակլեայ եւ ոչ Սագճկին յարմարին այս զրոյցքս:՝³ Քանզի երգէին նմա բուռն հարկանել զորձաքար վիմայ ձեռօք ուրոչ գոյր գեղութիւն, եւ ճեղքել ըստ կամաց մեծ եւ փոքր,՝ եւն:

Ես գիտութեամբ ստորագծեցի Խո-է-էն բառը. չեմ պաշտպանում այդ, ինչպէս եւ յանձն

¹ Բնագրում գրուած է Սագճիկ. եւ Մ. Էմին այդ առթիւ նկատում է (Ист. Арм. М. X., էջ 286, ծան. 168.) “Գժուար է որոշել, թէ ինչո՞ւ համար Ռոստոմը կամ Ռուստէմը մեր հեղինակի մօտ կոչուում է Սագճիկ: Ֆիրդուսիի մօտ չկայ այս վերջին անունը,՝: Հազիւ թէ սխալուած կը լինիմ, եթէ ասեմ, որ Սագճիկը իրանական հերոսի մականունն է ըստ ծննդեան տեղւոյն՝ կազմուած է՝ ածանցով, ինչպէս պարսիկ հնդ-իկ եւայլն, Սագճ բառից, նա է Ռուստէմի հայրենիքի (Սէխստան) անունը, որը Պարսից լեզուում պատասխում է گزستان ձեւով էլ: Ֆիրդուսին եւս ընդհանրապէս Սէխստացուն կոչում է گزستان, այդպէս էլ 999, տող 4. հրատ Առւլերսի:

² Երգ բանիցն — հայց. հոլով առանց չ նախորդի: Բանաւոր երգերի միտքը մինչեւ այժմ բաւականացուցիչ կերպով նոյնպէս չէ պարզաբանուած. այդ արտայայտութեան մասին գոյութիւն ունեցող պարզաբանութիւններին թոյլ եմ տալիս ինձ, թէեւ անվստահութեամբ, աւելացնել մի ուրիշն էլ. արդէօք կոչուած չեն այդ երգերը Բուռն առանց խօսքերի երգերից զանազանելու համար, այսինքն, որոնք միայն եղանակ ունին: Աովկասում-Հուրիայում առանց խօսքերի երգեր երգուում են այժմս էլ: Նորա խմբական են:

³ Ձրոյց, ի հարկէ գործ է ածուում Հայոց լեզուում, եւ նոյն իսկ Մ. Խ. ի մօտ (տես Էմին. Աէպք եւայլն. էջ 7—8 եւ Dulaurier յ. ա., էջ 8—11), հեռի-ի մտքով, բայց եւ այս դէպքում վար չի դուրս գալ եւ նորա նախնական նշանակութեամբը, որովհետեւ զրոյցը կապ ունի, ըստ երեւութին, պահլ. srûdan (երգել) հետ, եւ պարս. دودان (երգ) հետ:

չառի ճշգրիտ կերպով բացատրել երբեք Թոմեյեաց
խօսքերի իմաստը: Աամեցայ միայն իրեն իսկ խորե-
նացու խօսքերի հիման վերայ վերականգնել Թոմե-
յեաց ասացուածի եւ Թոմեյ բայի ստուգաբանօրէն
ակնյայտնի կապակցութիւնը:

Այսպիսի թուելեաց երգերից մինը (Մ. Խ.
Ա. Լ.) առաջարկում եմ ստորեւ իմ ընթերցա-
նութեամբ եօթնօտեան շափով, ի հարկէ դուրս
ձգելով պատմաբանին պատկանող «այլ եւ» եւ
«ասեն» բառերը, ինչպէս եւ վերականգնելով
սկզբնական քերականական կազմութիւնը՝ փոփո-
խուած միջանկեալ «սէն» բառի պատճառով:

«Ճաշ գործեալ Արգաւանայ

Ի պատիւ Արտաշիսի

Խարդաւանակ լեալ նմին

Ի տաճարին վիշապաց:»

Յաջորդ տողերը շատ փոփոխուած են դար-
ձեալ կախում ունենալով «սէն»-ից, թէեւ նոցա մէջ
եւս կարելի է նշմարել շափը, բայց մնացեալ ոտա-
նաւորները պահպանուած են անարատ կամ գրեթէ
անարատ:

«Նա անց գնաց եւ շինեաց

Ի մէջ Մարաց զՄարակերտ:»

Եւ յետոյ:

«Տենչայ Սարթենիկ տիկին

Տենչանս զարտախուր խաւարտ.

[Տենչայ] եւ գտից խաւարծի

Ի բարձիցն Արգաւանայ:»

Գ.

Մովսէս խորենացու աշխատութեան բնա-
գիրն ընթերցողը կը յիշէ անշուշտ հին հայկական
երգի թանկագին հատուածը.

«Գու յորս հեծցիս յազատ ի վեր ի Մասիս.

Զքեզ կալցին քաջք, տարցին յազատ ի

Մասիս.

Անդ կայցես եւ զլոյս մի տեսցես¹ :

Հտապում եմ արդարացնել գիտակաների ապաջ ականջի համար խորթ ընթերցմունքը. ես բաց թողեցի հատուածի սկզբի ելիէ բառը, որը Մովսէս խորենացու թարգմանիչները փոխադրել են ելիէ (ЕСЛИ) բառով. բայց ելիէն ոչ թէ միայն նշանակում է ելիէ (ЕСЛИ) այլ եւ ոչ (ЧТО), եւ դրանով «սել բայից յետոյ առ հասանակ սկսում է լրացուցիչ նախադասութիւնը, նոյնն է եւ իմ կարծիքով ներկայ դէպքում «սէ այսպէս» բառից յետոյ: Բնագրի միտքն եւս թոյլ չէ տալիս ելիէն թէականաբար առնել: Մենք այստեղ գործ շունինք հանդարտ կերպով մեռնող հօր խօսակցութեան հետ, որը օրհնում է որդուն եւ խրատում է զգոյշ կենալ օրհասական վայրից, որ եթէ նա երթայ Մասիս, դեւերը կը գերեն նորան: Այդպիսի բան չկայ այս տեղ: Ամբողջ հատուածը հօր ուժգին կերպով արտայայտած անէծքն է, որ վշտացած է եւ մինչեւ սրտի խորքը յուզուած որդու խստասիրտ յարաբերութեան եւ անագորոյն խօսքերի համար եւ հայրը անիծում է որդուն անպայման, առանց որեւէ չափաւորութեան, եւ ոչ թէ միայն այն դէպքում, երբ նորա միտքն ընկնի բարձրանալ Մասիսի վերայ:

Նոյն իսկ ապառնի ժամանակի գործածութիւնը հայրական անէծքին տալիս է շարագուշակ մարգարէութեան կնիք, մի բանի, որ անխուսափելի կերպով պէտք է կատարուի: Առաւել դժուար է բաժանուել է վէր բառից, որը ես պահպանում եմ միայն առաջին տողի մէջ. — ազատ ի վեր ի Մասիս: Ապաքէն այնքան ընտելացել է մեր ականջը այդ է վէր բառին, այնպէս նա ժողովրդական է թուում, որ ականայ ցանկալի է լինում կրկնել նորան եւ երկրորդ տողի վերջում, ուր եւ իսկապէս նա կայ թէ ձեռագրերում եւ թէ հրատարակու-

¹ Մ. խոր. Բ., կա:

Թիւններում: Սակայն ուշադրութիւն դարձնենք
բնագրի վերայ. «անդ կացցես եւ զլոյս մի տեսցես»¹
նախադասութիւնը ես հասկանում եմ, ինչպէս եւ
ամէնքը, բառացի, առանց ո՛րեւէ այլաբանութեան
«այնտեղ կը մնաս եւ լոյս չես տեսնել»: Ո՛ւր Ար-
տաւազդը լոյս չի տեսնել: Ազատ Մասիսի վերայ:
Միթէ Արարատ լեռան վերայ լինելով կարելի չէր
լոյս տեսնել: Եթէ անձեռնմխելի թողնենք մեր
բնագիրը, այն ժամանակ հարկ կը լինի թոյլ տալ
մի այսպիսի տարօրինակ երեւոյթ: Այդ տարօրինա-
կութիւնը, ինչպէս երեւում է, զարմացնում էր եւ
ուրիշներին¹, որովհետեւ, կարծես թէ դորա բացա-
տրութեան համար դիմում էին ներկայ դարի ա-
ռաջին կիսի մատենագիր Մեսրոպ Թաղիադեանի
վկայութեանը, որը ասում է (Ճանապարհորդու-
թիւն. Ասկաթա 1847, Ա. էջ 1847) թէ Երեւանի
բնակիչները այժմ էլ Մասիսին կոչում են Տա-
ւր-Տաւր: Ես կարող եմ այլ եւս ցոյց տալ, որ Հայ-
երի մօտ յաճախակի պատահում են թէ իրակա-
նութեան եւ թէ հեքիաթների մէջ հարցում
«ե-անունով լեռներ. բայց այդ անունները հազիւ
կարող են կապ ունենալ լեռների վերայ գտնուած
լուսոյ առատութեան կամ պակասութեան հետ,
եւ գլխաւորը՝ ոչ մի յարաբերութիւն չունին Խորե-
նացու իւր պատմութեան մէջ հինգերորդ դարում
մտցրած երգի հատուածի հետ²: Սորանից զատ
թողներով երկրորդ ոտանաւորում է Մասիս բառի

¹ Մ. Էմին, Աւստրալիայի հարցի հարցում, էջ 44 եւ
Dulaurier, Journ, As. XIX, էջ 50. note 2.

² Եթէ այս անունը հին համարենք, այն ժամանակ
նա կարող է առանձին նշանակութիւն ստանալ գուցէ
պահլ. tīrak բառի հետ կապուելով, որ պիւրաբանական
Haraiti (= Ararat?) Barēza լեռան գագաթներէն մէկի ա-
նունն է, եւ եթէ միայն թոյլ տանք որ վերջինիս — ԾՅՍ
մութիւն, պարսկական ժողովրդական ստո. գաբանութիւնը
Հայոց յայտնի էր: Հայոց մութ լեռների մասին տես St.
Martin. Mém. sur l'Arm. I p. 47, եւ II p. 176.

առաջ է Էրը, մենք կը հանդիպինք մի ուրիշ ոչ
ինչ պակաս անտեղութեան կամ տարօրինակու-
թեան, այսինքն՝ մի տեսակ պառաւական բազմաբա-
նութեան. հատուածը այս միտքը կը ստանայ, թէ
Արտաւազդը կ'երթայ որսի Մասիսի վերայ, եւ քա-
ջերը կը տանին նորան Մասիսի վերայ: Եթէ Ար-
տաւազդը ինքը կ'երթայ Մասիսի վերայ, էլ ուրիշ
ինչ Մասիսի վերայ կը տանեն քաջերը: Մինչդեռ
իմ առաջարկած ուղղագրութեամբ այդ բոլոր ան-
տեղութիւնները կը վերանան, անէծքի իւրաքան-
չիւր խօսքը իմաստ կ'ընդունի եւ կը բերէ մի ինչ որ
նոր օրհասական դրութիւն, եւ մանաւանդ թէ կը
ոտանայ չափ, որի գոյութեան մասին հայկական
հին քերթողութեան մէջ՝ թող դատէ գործին
ծանօթ ընթերցողը: Իսկ թարգմանութեամբ այդ
հատուածը այսպէս կը լինի.

Կու կ'երթաս ազատ Մասիսի (Արարատի) վերայ
Ոգիները քեզ կը բռնեն, կը տանեն ազատ Մա-
սիսի խորքը (խոռոջը)

Այն տեղ կը մնաս եւ լոյս չես տեսնել:

Ճշմարիտ է արդեօք, որ +աջ+ ասելով պէտք է
հասկանալ շար ոգիներ, եւ ոչ՝ քաջարիներ, ինչ-
պէս այդ կամենում էր Ֆլորիվալ (Hist. d'Armén.,
Paris, II p. 291) եւ յետոյ Գիւլորիէ (անդ, էջ 50):
Այդ խնդիրը շատ հիմնաւոր կերպով վճռել է ոգի-
ների օգտին Մ. Էմին. (Վէպք հնոյն Հայաստանի, էջ
44 ծան. 59 եւ Ист. Арм. М. Хор. ծան. 289, էջ
299—300). այլ եւ յիշելով հին ձեռագիր բա-
ռագրքերի բացատրութիւնը եւ ցոյց տալով +աջ+
բառը, պատուարժան հայագէտը յենունում է նոյն
բառի նշանակութեան վերայ եւ Արաց լեզունում.
սակայն պէտք է նկատել, որ նոյն իսկ Հայոց մէջ
+աջ+ բառի ոգի առմամբ գործ էր ածունում. դեռ
եւս ԺԳ դարում Հայոց քարոզիչները պէտք է հա-

շիւ տեսնէին քաջերի¹ վերայ եղած սնապաշտական զրոյցների հետ, որոնք տարածուում էին ժողովրդի մէջ: Այս մտքով մի հետաքրքրական տեղկայ Աարդանի «Հարցերի եւ Պատասխանների» մէջ² որն եւ քաղում եմ էջմ. Թ. 453 ձագրից, գրուած 1628 թ.³ դա բովանդակում է եւ ժողովրդական աւանդութիւնը Արտաւազդի մասին, որը բանտարկուած է Մասիսի մէջ եւ պիտի ազատուի գեղեցիկ օր մի աքսորից եւ գերէ ողջ տիեզերքը⁴:

«Հարցուած. Ապա զի՞արդ է, որ բազումք ասեն թէ քաջք պատերազմունս մղեն. եւ զորս էրէոց որսան. եւ զարմտիս կալոց կրեն. եւ զգինիս ի հնձանաց կրեն եւ առնուն. եւ վիշապք զտոհմականս յանդէոց (կարգա՝ յանդոց)⁵ ծծեն. եւ յուրով մարդիկ տեսեալ. զի վիշապք վերանան յերկրէ յերկինս:

Պատասխանի. Այսպիսի յիմարու թեամբ լցեալ է երկիր. միթէ արժան է այսպիսի ասացողսն քրիստոն(ե)այս համարել. եւ կամ բնաւին առ մտաւորսն. ոչ քաջ լեալ է եւ ոչ վիշապ. վիշապդ ա-

¹ Հայոց մեծ բառարանում այդ բառի առաջ Մխիթարեանները բերում են վկայութիւններ միայն Ներսէս Շնորհալուց, Ախպասանութիւն. (Ա. ենեաիկ 1830. էջ 511) եւ եկեղեցական կանոններից:

² Աարդանների եւ նոցա վերագրուած աշխատութիւնների մասին իմ կողմից առանձին քննութիւնն կը լինի: Ար բաւականամամ այստեղ մի նկատողութիւնով, որ երկու Աարդանները — Մեծն Աարդանը եւ Աարդան Այլեակցին եթէ միեւնոյն անձերը չեն, այնու ամենայնիւ գոնէ ժամանակակից են, որով աւելի եւս խճճանք է մտնում այդ գործի մէջ:

³ Տես Յուցակը:

⁴ Այս հաւատքը ունի եւ Խորենացի (Բ., կա.) եւ ուրիշները. բայց շարունակութիւնը արտայայտելիս Աարդան կրկնում է Եզնիկին (Ա. իե. էջ 99—107 Ա. ենեա. հրատ. 1826):

⁵ Ձագրում գրուած է յանդէոց, կարծում եմ, սխալմամբ՝ փոխանակ յանդոցի: Եզնիկի մօտ — արդէանց. տես նոյնպէս Քարազաշեան, Քննական պատմ. Հայոց եւն. էջ 277:

նուն բառ է. զի որ ինչ երկրի մեծ լինի՝ վիշապ ասեն. ըստ գրոց՝¹ թէ «դու փշրեցեր զգլուխ. եւ ետուն»²: Որ նշանակէր զՓարաւոն փշրել ի Աարմիր ծովն. եւ զգէնս եւ զզարդ նոցա յալեաց եզր ծովուն գտեալ. եւ ի ձեռն լեղորդացն ի խորսն անկաւ յաշխարհն Հնդկաց. նա էր վիշապն. որպէս մարդ մեծանձնեա յաղթանդամ ասի. եւ թէ ուղեղ է զոր ասեն. ցորեան եւ գինի առեալ դիւացն. սակայն ոչ ուտեն եւ ոչ ըմպեն. եւ ոչ ի տեղոյն շարժին. այլ երեւոյթս իմն տան. միթէ հրեշտակքն զոր մատուցանէին նոցա կերակուր, որպէս Մանուէլ եւ Գեդէոն, կերան. անմարմնոյ բնութիւն զիարդ կերակրի զմարմնական կերակուր. դեւք լոկ երեւոյթս տան:»

»Հարցուած. Իսկ ընդէր ոք ապա ասեն. տեսեալ ոմանց քաջաց վիշապաց տաճարս ի լերինս բարձունս եւ բնակութիւնս. ուր եւ զԱղէքսանդր կապեալ ունին ի Հռոմ. եւ զԱրտաւազդ . . . ի Մասիս. եւ զԵրուանդ ի գետս եւ ի մաայլս:»

«Պատասխանի. ոչ Աղէքսանդր կայ կենդանի ի կապանս. եւ ոչ Արտաւազդ եւ ոչ այլ ոք յառաջնոց անտի. զի յորդոց մարդկան Ենովք եւ Եղիայ միայն կենդանիք են. այլ ամենեցուն զմահ ճաշակեալ է. բայց մոլորութիւն դիւաց խաբեաց զկռապաշտսն Հայոց ի ձեռն քրմացն որք ասէին. թէ զԱրտաւազդ ոմն վիշապ(ք) արգելեալ են կենդանի ի Մասիս լեռն. ի նա (կարդա՛ եւ նա) ելանելոց են (կարդա՛ է) եւ զաշխարհս ունելոց. եւ ոմն այլ (ա)մտաց ունէր զիշխանութիւն Հայոց. զահհուրեալ հարցանէր զղձայս որում դիւաց. եւ զկա-

¹ Նոյն տեղը սաղմոսի առևս թարգմանութեան մէջ այսպէս է. (74. 14) «Ты сокрушилъ голову левіаоана, отдавъ его на съѣденіе обитателямъ пустыни,», սլաւոներէնի մէջ (73. 14) «Ты сокрушилъ еси главу зміеву, дадь еси того брашно дюдёмъ зоіопскимъ,»,

² Սաղմ. Գաւթի ՀԳ. 14. Դու փշրեցեր զգլուխ վիշապին եւ ետուր զնա կերակուր զորացն Հնդկաց:

խարդան . թէ երբ լինի Արտաւազդայ ելանելն ի կապանայն¹ : Եւ նորա ասեն ցնա . թէ ոչ կամիս զեւանելն նորա ի կապանաց . հրաման տուր ընդ ամենայն աշխարհս դարբնայն որ ի նաւասարդի օրն որ ամենայն դարբին կոբէ (այս ինքն՝ կոփէ) կռանաւն ի վերայ սայլի իւրոյ . եւ երկաթն² Արտաւազդայ անդրէն հաստատի . եւ կատարեն զնոյն հրաման այժմ ամենայն դարբին . որ ի նաւասարդի կռանաւ հարկանէն զսայլն մինչեւ ցայսօր . եւ զայս ստու թիւնս արձանացոյց սատանայ յաշխարհս . նոյնպէս եւ զվիշապ որ է օձ մեծ առաջօք (կարդա՝ առ աջօք) ցուցանէ . զի ահագին երեւեալ՝ մարդիկ ի պաշտօն առնուցուն զօձն . որպէս արարին Քաբէլացիք եւ Ելլադացիք . զվիշապ օձսն պաշտեցին եւ յաստու ծոյ հեռացան : 7

Ե .

Անհաւատալի է թուում , որ Հայերը չունենային գրականութիւն , դորա հետ միասին եւ նշանագրեր իրենց քրիստոնէութիւն ընդունելուց եւ Մեսրոպի՝ Հայոց նոր կրօնական ուսման պիտոյքների համար այբուբենի հնարելուց շատ տարիներ առաջ : Իսկ առաջին թարգմանութիւնները , որ գրուած էին մեսրոպեան նշանագրերով , պարունակում են գրականական բոլորովին մշակուած լեզու , որը օրինակ դարձաւ յետագայ բոլոր դարերի մատենագիրների համար : Մինչդեռ ազգային աւանդութիւնը կարծես թէ ժխտում է , որ Հայերը նախ քրիստոնէական շրջանում ունեցել են գիր : Արդեօք շափազանց շեղք վստահանում քրիստոնէայ , եւ այն էլ առաջին դարերի հելլենասէր ուսուցիչ-

¹ «Ի կապանաց» կարելի է թարգմանել եւ «կրճերից» . բայց այստեղ «կապանք» կապ ունի «կապեալ ունին»՝ հետ . տես վերը երկրորդ Հարցուածի բնագիրը :

² Բնագրում «երկաթ» է ասուած , այսինքն «երկաթի շղթաներ» , որոնցմով կաշկանդուած է Արտաւազդ , կամ երկաթէ սիւն , որին կապուած է նա :

ների վկայութեանը՝ հետեանոս Հայոց վերաբերմամբ, որոնք առաւել սերտ հաղորդակցութիւն ունէին Իրանի հետ: Ցանկալի կը լինէր ի մի ժողովել այդ հարցին վերաբերեալ եւ հնագոյն եւ նորագոյն տեղեկութիւնները՝ քննադատօրէն հետազոտուած իրողութիւնների վերայ մի ուղիղ տեսութիւն հաստատելու համար: Մէջ եմ բերում այստեղ Մեծն Վարդանի Սուրբ Գրքի մեկնութիւնից մի քանի տող, որից մենք ծանօթանում ենք, թէ ինչպէս էին նայում այդ խնդրի վերայ ԺԳ. դարում: Վարդան կարծում է, թէ Աբգար Թագէոս առաքելի հետ միասին թարգմանել է Սուրբ Գիրքը ասորերէն, եւ ոչ թէ հայերէն լեզուով, այն պատճառով, որ հայերէն նշանագրեր չկային: Այսպիսի դէպքերում կարելոր է իմանալ, թէ այդ մատենագրերը իրենց կարծիքը արտայայտելիս ինչի վերայ էին հիմնուում: Ահաւասիկ եւ Վարդանի խօսքերը²:

“Ի սկզբանէ արար աստուած զերկինս եւ զերկիր: Ամիմ քեզ նիւթ բանի տալ. եւ ոչ կարգաւ մեկնութիւն գրել. ապա եւ զոր ինչ նոր թուի մեզ քեզ ի բացումն սրտի: Որպէս զայս ամենայն ազգունին ի Հ.ից թարգմանութենէն. իսկ Աբգար արքա՝ եւ Թագէոս առաքեալ բերին զգրեանն յերուսաղեմէ ի (կարգա՝ եւ) հաւատացեալ եբրայեցիք (կարգա՝ եբրայեցիս) որ թարգմանեցին յասորի գիր եւ ի լեզու: Յայն թարգմանութեան սոյնպէս կա գրեալ: “Ի սկզբանէ աստուած զէութիւն երկնի եւ զէութիւն երկրի.” եւ այս յոյժ գեղեցիկ է. զի

¹ Այս աշխատանքի սկիզբ գրուած է Մ. Էմինի “Հայկական այբուբենի մասին”, ծանօթութեան մէջ (Ист. Арм. М. Xop. Յաւելուած 4. էջ 361—376) որ տեղ ի միջի այլոց մէջ է բերուում նոյն Վարդանի բոլորովին այլ կարծիքը Հայոց նշանագրերի մասին Մեսրոպին աւելի մօտ ժամանակ:

² Մեծի Վարդանայ ճաշակ ինչ ի Սուրբ գրոց, Էջմ. ձգր. Թ. 2282, ԼԳ 2b—3a:

ցուցանէ թէ յոչէից արար. եւ ըստ Հ. իցն բազում
երկինս¹ ցուցանէ. եւ այս մի երկին: Եւ էութիւնն
երկնի հուրն է եւ օդ՝ եւ էութիւնն երկրի հողն է
եւ ջուր. որ երեւի Գ տարրն: Արի յոյժ անոյշ
է. եւ հայերէն գրիչ չկար. վասն որոյ ասորի գրով
թարգմանեցին. այս ի մեր նախնոյն մեզ յիշատակ
եւ այլն:

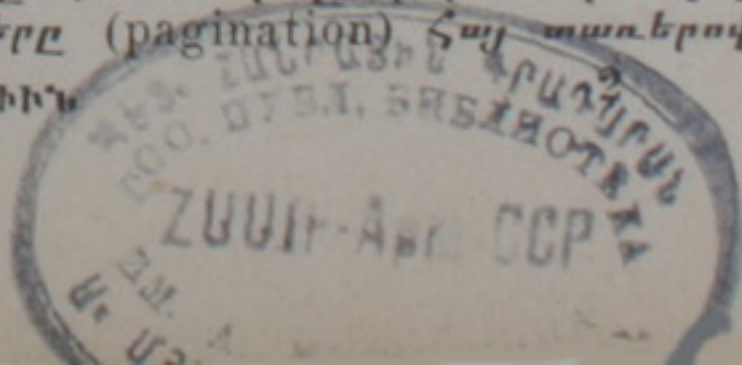
Ա՛ր տեղից կարող էր ասորերէն թարգմանու-
թեան մէջ է-թի-ն բառը լինել, քանի որ եբրայե-
րէն բնագրին մէջ չկայ այդ: Ես չեմ ուզում են-
թադրել, թէ մենք գործ ենք տեսնում է-թի մաս-
նիկի սուտ բացատրութեան հետ, որ նախդիր է
հայցական հոլովի, ինչպէս հայերէնում չն, ասորոյ
է-թ բառի մտքով, որ նշանակում է էութիւն. բայց
ուրիշ բացատրութիւն չեմ գտնում:

2.

Ուէեթ-ընէ ասելով ընդհանրապէս հասկա-
նում ենք Գրիգոր Տաթեւացու Աստուածաբանու-
թիւնը. այդպէս է կոչուած տպագիր օրինակներում,
ինչպէս Կ. Պոլսի 1746 թ. հրատարակութեան մէջ.
այդպէս են կոչում նորան եւ ձեռագրերը, օրինակ
Էջմիածնի Թ. 1632, 1633, 1634 եւ այլք: Այս
ձեռագրերից առաջինի մէջ բաց ի Գրիգոր Տա-
թեւացու գործերից՝ կան նոյնպէս Մատթէոս վար-
դապետի ձառը, Եսայի՝ Նշեցու Հաւատոյ թուղթը,
Ստեփանոս Եպիսկոպոս Սիւնեցու նամակը եւն: Սա-
կայն յիշատակարաններից երեւում է որ Ուէեթ-ընէ
է կոչուում միայն ձեռագրի² այն մասը, որը բո-

¹ Հայկական տպագրուած Աստուածաշունչներում,
գոնէ Ա ենեակի 1805 թուի հրատ. մէջ գրուած է նոյնպէս
մի երկինք՝ շերիւն. հմմտ. Prud'hommeի հատուածը. անդ,
ստորեւ էջ 172:

² Էջմ. N. 1632, 180 p. in 40. Բնագիրը երկու սիւն
բաժանուած, իւրաքանչիւրը — 19, 4x6, 4c. — տող՝ 29—
30, կազմը՝ տախտակեայ. կաշին՝ դրոշմուած. գրքի եզերքը
կարմիր ներկած. թուղթը՝ հաստ, գեղընկեկ, սակաւ ինչ
մոմած. — թուահամարները (pagination) հայ տառերով

վանդակում է “Հարցմունք Մասուն¹ Հաս իշխանի
բարեպաշտի: Եւ պատասխանիք Գրիգորի եռամեծի՝
աշակերտի տեառն Յոհաննու Արտնեցոյ տիեզե-
րալոյս վարդապետի: Նախ յաղագս սրբոյ Երրորդու-
թեան եւ ապա յաղագս Բանին մարդեղութեան ի
սուրբ գրոց եւ յուղղափառ վարդապետաց հաւա-
քեալ:”

Այս աշխատութիւնը, ինչպէս յայտնի է,
սկսուում է այս խօսքերով. “Նման է արքայութիւն
երկնից գանձի ծածկելոյ յազարակի, ասէ ճշմար-
տութիւն յաւետարանին” եւն. եւ վերջանում է
այսպէս. “Եւ մեք զնոյն (դաւանութիւն) պինդ կալ-
ցուք յանշարժ յուսով ի կեանս ի մահ եւ յետ մա-
հու. նորին խոստացեալ բարեացն արժանաւոր լի-
ցուք ի Քրիստոս Յիսուս տէր մեր ամէն²”: Ահա եւ
այստեղ (132 a) մենք կարդում ենք:

“Գրեցաւ եւ կատարեցաւ գիրս Աստուածա-
բանութեան. որ անուանեալ կոչի Ասկի փորիկ.
զի ըստ իրին եւ զանունն առեղեալ ունի. Ասկի,
այսինքն անապական եւ պատուական գանձիւք աս-
տուածային առլցեալ. ձեռամբ Անդրէաս դպրի ի
վայելումն տէր Յակոբ աւագերէց քահանային:

Իւրաքանչիւր թերթի վերայ, գրութիւնը՝ խառն, մինչեւ
83 a բոլորգիր — մնացեալը նոտրգիր. զարդերը՝ կենդա-
նակերպ գլխատառեր, մանրանկարներ, ցանկը ժա--ժբ a.
Գրչի անունը եւ գրութեան ժամանակը՝ տես բերուելիք
շիշատակարանը, վիճակը՝ բաւական շօշափուած կաշեայ թե-
ւերը եւ աւզուքը կորսուած. մի քանի թերթեր ելած են
կազմից. ձեռագրի վերջում կազմուած է՝ երկուսի ծալած
մէջտեղից՝ Մեւքիսէթ կաթուղիկոսի թուղթը առ Հայս
Լեհաստանի 1076 հայկական թուականով, այն է 1627 Քրիս-
թոսին 24 Փետրուարի շաբաթ:

¹ Տպագրի մէջ Մաշդուս:

² Սորանից յետոյ թ. 1632 ձագրի մէջ կան քանի մի
ճառեր (132—147) մասամբ նոյն իսկ Գրիգորի, մասամբ էլ
հանուած Ահարամ վարդապետի երկերից, իբրեւ յաւելու-
ած, ինչպէս որ այս պարզ երեւում է ի միջի այլոց հետեւ-
եալ՝ “Առաւել քան զչորս հատորն”, խօսքերից, որոնցմով
նորա սկսուում են:

Աստուած իրեն բարով վայելել տացէ յերկար ա-
մօք» եւն:

Նոյն կերպով բացատրում է Ռեդեմքի բառը
եւ հետեւեալ յիշատակարանում, որ զետեղուած
է չորս մասերի յաւելուածի վերջում (147 b):

“Եւ ես տարտամս յուսումնասիրաց Գրիգոր
պիտականուն խնդրող բանի հաւաքեցի զգիրս Աս-
տուածաբանութեան, որ անուանեալ կոչի ոսկի
փորիկ. զի եւ ըստ իրին զանունն առեղեալ ունի.
ոսկի այսինքն անապական գանձիւք աստուածային
առլցեալ. որ եւ զստացող իւր եւ զսիրողս աստու-
ածաբանութեամբն փարթամացուցանէ¹ :”

Նոյն կերպով բացատրում է Ռեդեմքի ա-
նունը նոյն գրքի տպագիր հրատարակութեան յա-
ռաջաբանում, որ գրել է “Աստուծուց ներշնչուած
ուսուցիչ” եւ Պօլսոյ պատրիարք Յակոբ:

“Քանզի արդարեւ սոյն այս գրքուկ՝ ունի յին-
քեան իբր ի փորի իւրում զէւիլատական ազնիւ
ոսկիս. բուսուցեալ խոնաւութեամբ աստուծայնոց
շնորհաց. եւ եփեալ հրով աստուածային սիրոյն:”

¹ Յիշատակարանի մնացեալ մասերը ոչինչ չեն տա-
լիս մեզ Ռոսկեփորիկ կոչումը լաւ ըմբռնելու համար, բայց
եւ այնպէս նա բովանդակում է այս աշխատասիրութեան
յօրինման ժամանակն ու պատճառը (Թաւրէժ քաղաքի իշ-
խան Մասուտի յաճախակի խնդիրը). դորա համար աւելորդ
չեմ համարում բերել այստեղ դոնէ ծանօթութեան մէջ
յիշատակարանի այդ մասը. “Արդ գրեցաւ սա ընդ հովա-
նեաւ առաքելոյս առաքելական աթոռոյս Եւստատէի եւ
այլ բազմահաւաք սրբութեանց ի նեղ եւ ի նուազեալ ժա-
մանակի թուականութեան մերոյ ազգի ՊԾ երդ.: ի խնդրոյ
ուժեմն բարեպաշտի խոճայ Մասուտ շահի բնակութեամբ ի
սեպուհ արանց Գաւրէժ քաղաքի. զոր խնդրեաց բազում
անգամ գրով եւ բանիւ գրել յաղագս սրբոյ երրորդու-
թեան: Եւ յաղագս քրիստոսի աստուածութեան: Եւ ես
տկար հոգով եւ ծիւրեալ մարմնով հաւաքեցի ի սրբոց
արանց զճշան. եւ զուղիղն եւ գրեցի կարճաօտ բանիւ. եւ
ի Գ հատորս բաժանեցի վասն գիւրութեան ընթերցողաց
եւ յաւելեալ ի մերոց վարդապետաց իբրեւ թագաւորական
կնիք եւ մեկնութիւն ի վերայ եղեալ եւ քրիստոսի աս-
տուծոյ մերոյ փառք” եւն:

Էջմ. Թ. 1633 ձեռագիրը, Ուկեփորէի կոչուած, բովանդակում է ազգային եկեղեցու ջատագովի նոյն աստուածաբանական գիրքը: Միեւնոյնը կարելի է ասել եւ Թ. 1634 ձեռագրի մասին, որ օրինակուած է 1651 թ. Մարիամ միանձնուհու ձեռքով՝ Շէնհէր կուսանոցից, (Տաթեւի մօտ.) ուր այն ժամանակները ձգնում էին բաղմաթիւ կոյսեր:

Բայց կայ բաւական ճիշդ որոշուած երկասիրութիւնների ուրիշ շրջան մի, որոնք ձեռագրերում նոյնպէս ընդհանուր անունով Ուկեփորէի են կոչուում: Ոսկեփորիկների այս տեսակը իւր բաղմազան բովանդակութեամբ յիշեցնում է սակաւ ինչ նմանունն *Legenda Aurea* կոչուած ժողովածուն, եւ բովանդակում է՝ Նախ եւ առաջ Աարդան Այկէակցու տասը վաճառականների առակը ընդարձակ մեկնութեամբ, այլեւայլ խմբագրութիւններով, եւ տեսիլներ եւ ընդհանրապէս անվաւեր բնագրեր, օր. Ադամի եւ Էւայի վերայ, յետոյ զանազան հոգեշահ պատմութիւններ, վարք Ալեքսիանոսի առն Աստուծոյ վկայաբանութեան նման, եւ խրատներ, ինչպէս օր. Եփրեմ Խուրին Ասորու ճառը՝ յարութեան վերայ: Այս տեսակ Ոսկեփորիկների առաւել հանգա-

¹ Բերում եմ այստեղ ընդօրինակող միանձնուհու յիշատակարանը. «Չեռամբ տկար եւ սուտանունն Մարիամ հաւատոր (հաւատաւոր) եւ կուսան կոչեցելոյ անուամբ եւեթ. այլ արգեամբ եւ գործով յոյժ տարակացելոյ: Ի ժամանակս թագաւորութեան կողմանցս պարսից Շահ Սուլէման կոչեցելոյ եւ ի հայրապետութեան սրբոյ աթոռոյն էջմիածնի տեառն Յակովբայ սրբազան կաթողիկոսի եւ հայոց հանուրց գիտապետի եւ առաջնորդութեան սուրբ եւ գեռահաշակ Ստաթեւի Յովհաննիսի աստուածաբան վարդապետի եւ երջանկափայլ մետրապօլտի տանս սինեաց հովապետի ընդ հովանեաւ ամէնօրհնեալ սուրբ աստուածածնիս եւ հրեշտակաբնակ սուրբ մենաստանիս Շէնհէր կոչեցելոյ ի մէջ բաղմահոյլ եւ խարազնազգեստ կուսանաց . . . Յիշատակ հոգւոյ վերոյ գրեալ տարտամ անձինս եւ ճնողաց իմոց մահգասի Մարգարին եւ Անթառամին եւ հանգուցեալ եղբօրն իմոյ Գասրարին քեռն իմոյ Սողոմին եւ հօրեղբօր իմոյ տեառն Աիրակոսի երկիւղած եւ աստուածասէր քաւչի եւ որդոյ նորին Սուքիասին», եւն:

Ճանօրէն նկարագրութիւնը ընթերցողը կը գտնէ ցուցակին մէջ (Թ. 1631, 1636, 1637 եւ 1638). Oskiphorikի Ճասին տես նոյնպէս էջ 153 Prud'-homme, Extr. du livre intitulé „Solutions des passages de l'Écr. Sainte“ յօդուածի (Jour. Asiat. 6. IX. 1867. էջ 147—204):

Է.

Պետեա եւս 1851 թուին Բոսսէ գրեց (Rapports sur un voyage archéologique etc., III. rap. p. 62) Էջմիածնի Թ. 1722 (ըստ Մ. ց. 1681 թիւ) ձեռագրի վրայ կատարած իւր հնագրական (paléographique) դիտողութիւնների հետեւանքները, որը ի միջի այլոց պարունակում էր Արաց տարեգրութիւնների հայկական բնագիրը՝ որ նկարագրուած է ստորեւ Յուցակի մէջ: Այդ հետեւանքներից նա միեւնոյն եզրակացութեան եկաւ. 1° qu'elle¹ est antérieure au XIII. siècle, 2° qu'elle n'a probablement jamais été poussée plus loin que l'an 1125. 3° que le manuscrit dont je m'occupe est l'original de toutes les copies connues.

Պէտք է աչքի առաջ ունենալ, որ թէեւ յիշատակարանները, որոնց մէջ խնդրուում է յիշել ապսպարողի բարի յիշատակը, անուանում են Տէր Համազասպին, բայց վանահայր է նա արդեօք Յովհաննավանքին, դեռ եւս յայտնի չէ: Համազասպի անունով յիշատակարանները պահպանուած են Ղեւոնդի պատմութեան եւ Եւագրի Առակաւոր խօսքերի վերջում:

Բայց մի պարագայ բոլորովին ի նկատի չէ առած Բրոսէ. ձեռագիրը կարող չէր վերջանալ «նստուց» կէս խօսքով, եւ ճիշդ որ չէր վերջանում. բանը նրանումն է, որ ձեռագրի վերջին թերթը, — որ բովանդակում էր Արաց տարեգրութեան ոչ

¹ Արաց պատմութիւնը ըստ հայ աղբիւրի:

շատ ընդարձակ՝ շարունակութիւնը եւ նոյնպէս, հաւանականաբար, գրչի յիշատակարանը — փետուած է, բայց այնպէս, որ հետքերը մնացել են: Միւս բոլոր արտագրութիւնները արուած են այս ձեռագրից, եւ արուած են՝ ինչպէս երեւում է, այն ժամանակ, երբ որ նորա մէջ արդէն չկար գրւիսաւորող թերթը, եւ հասկանալի է, որ բոլոր օրինակութիւնների մէջ Վրաց տարեգրութիւնների հայկական բնագիրը ընդհատուած է «նստուց» կէս խօսքով: Ահա բոլոր օրինակները, որոնք ծագել են էջմ. ձեռագրերից:

Չեռագիր

էջմ. N. 1722.

1674 թ. օրինակը.

որը յետոյ դարձաւ Վարապետ եպսի. սեպհականութիւն:

1830 թ. օրինակը.

(Վենետիկում. Մխիթարեանց
Տօտ. ԺԺ. Ճառընտիր)

Բրոսէի օրինակը.

Համառօտ պատմութիւն
Վրաց Զուանչէրի պատմ-
մրչի. Վենետիկ. 1884.

Chronique Arménienne
(Brosset, Addit. et Éc-
lairc. 1851 pp. 1—61.)

Ը.

“Le Արմ. գիրք, dont trois exemplaires figurent en tête du Catalogue des manuscrits d'Etchmiadzin¹ (n° 1, 2 et 3) est peut-être notre Livre d'Adam apocryphe,” գրում էր A. Carrière

¹ Տփղիս 1863:

1886 ին¹: «Սխալուում է հմուտ ուսուցիչն,» նկատում էր այդ առթիւ 1889 թուին ՄասեՆադարան հայկական Ռարգմանութեանց նախնեացի² հեղինակը: Իսկապէս երկու ուսումնականներն եւս իրաւացի էին, որովհետեւ ցուցակի յիշեալ առաջին երեք թուերի տակ յիրաւի նշանակուած են Առաքել Սիւնեցու³ Ադամի եւ Եւայի վրայ յօրինած քերթուածի երեք օրինակները եւ ոչ անվաւեր մատեանը. բայց եւ այնպէս էջմ. մատենադարանում կայ մի անվաւեր դիրք Ադամի վերայ, որն եւ որոնում էր իսկապէս Ա. Կառիէն: Որ Հայերը այդպիսի անվաւեր պատմութիւն ունեցել են, այդ յայտնի էր եւ հ. Չարբահալեանին (յ. տ. էջ 188):

Հայոց գրականութեան մէջ, ասում է նա, մենք պատահել ենք մի երկասիրութեան հետեւեալ խորագրով: «Պատմութիւն վարուցն Ադամայ եւ Եւայի նախաստեղծիցն, որ յայտնեցաւ հրամանաւն Աստուծոյ ի ձեռն Միքայելի հրեշտակապետին՝ մեծ մարգարէին Մովսիսի, որ զաստուածագիծ տախտակն ընկալաւ, զոր նոր թարգմանեաց հոգեւոր տէրն Սիմէոն յերուսաղէմ:» էջմիածնի ձեռագրում յիշուած չէ թարգմանիչը, ինչպէս եւ ոչ այն թէ Միքայել հրեշտակապետի ձեռքով յայտնուել է Մովսիսին:

¹ Une version arménienne de l'histoire d'Asséneth (Nouveaux Mélanges Orientaux, Paris, 1886, pp. 481.):

² Վենետիկ. էջ 191. «Կը վրիպի հմուտ ուսուցիչն,» եւ այլն:

³ Հրատարակած Կ. Պոլսում 1721 ին. ես դարձեալ նկարագրեցի մանրամասնօրէն էջմիածնի այդ քերթուածի մի ձեռագիրը (թ. 1): Տես ցուցակը: Ինձ յայտնի չէ ինչ յարաբերութիւն ունի «Հայկական մատենագրութեան» մէջ (էջ 7) «Ադամ եւ Եւա Կ. Պօլիս.» գրուածքը այն քերթուածի եւ կամ Ադամի վասին անվաւեր պատմութեան հետ: Մարդկային ազգի նախահօր մասին Հայոց մատենագրութեան մէջ կան շատ բանաստեղծների ոտանաւորներ, այդպէս ի միջի այլոց Վարդան Պիւլպիւլինը (էջմ. ձագր. թ. 283) «Մեր տէրն ի գրախաին երեկ, Ադամայ ստեղծողն եկեալ,» եւն:

Էջմ. մատենադարանի Աղամի եւ Եւայի վարուց պատմութեան օրինակը ներկայացուցիչ է այն յունական խմբագրութեան, որի մասին Գիլլման յիշում է իբրեւ միջինդարեան երկասիրութիւն, եւ որը Գիշենտորֆ՝ հրատարակիչը ըստ ձեռագրաց ԺԲ եւ ԺԳ դարուց, վերագրում է Քրիստոսի ծննդեան մօտ դարերին¹: Ընդհանրապէս ասած՝ հայ եւ յոյն բնագիրների նոյնութիւնը պարզ երեւում է, թէ համեմատենք հայ բնագիրը *Διηγησεις και πολιτεια 'Αδαμ και Εβας των πρωτοπλάστων* *χτλ*²ի հետ. մանրամասնութիւնների մէջ կարելի է մտնել, երբ յայտնուին մի քանի հայ օրինակներ, որ կարող չէ չպատահել, երբ հէնց որ մէկը մտուի նոյն իսկ Էջմ. մատենադարանի խորքերը: Քանի մի զանազան ընթերցուածներ, որով զանազանուում է Հայոց բնագիրը յոյն բնագրից, գտնուում են յունական հրատարակութեան վարիանտներում. այդպէս օր. յունական բնագրում ըստ Գիշենտորֆի (յ. տ. էջ 3) չէ յիշուում Աղամի տարիքը, բայց այդ տեղին վերաբերեալ վարիանտներից յայտնի է, որ տարիքը յիշուած է յունական ձեռագրերից (B) մէկում³, ինչպէս եւ մեր հայկական քերթուածում: Միւս կողմից հայկական քերթուածը չունի՝ օրինակ՝ Սեթի հարցմունքը (էջ 3) *τί ἐστι πόνος και νόσος*, բայց շատ կարելի է, որ նա պատահաբար բաց է թողուած միայն մեր օրինակում:

Ներկայացնում եմ մասամբ թարգմանաբար, մասամբ էլ կրճատ բովանդակութիւնը Աղամի եւ

¹ W. Meyer, Vita Adae et Evae. Abh. d. Phil.-Philol. Classe d. k. Bayer, Acad. d. Wiss. XIV. B., III Abth. pp. 192—193.

² C. Tischendorf, Apocalypses Apocryphae. Lipsiae 1866, pp. 1—23. նոյնպէս Ceriani, Monumenta Sacra et Profana, Mediolani 1868, pp. 19—24.

³ Տես նոյնպէս Ceriani l. c., p. 21. *Ἐζησεν δὲ Ἄδαμ ἔτη ἑνακόσια λ'.*

Եւայի պատմութեան ըստ Էջմ. հայ ձեռագրին
թիւ 1631 (198a—212a) գրուած 1539 թուին¹:

“Պատմութիւն վարուցն Ադամայ եւ Եւայի
նախաստեղծացն զկնի ելանելոյ նորա (նոցա) ի
գրախտէն փափկութեան:

Առեալ Ադամ զկինն իւր զԵւայ եւ գնաց ի
տեղի մի որ էր ի կողմանս յարեւելից, դէմ յանդի-
ման գրախտին փափկութեան: Եւ բնակեալ եղեւ
անդ զամս ութուտասն եւ ամիսս երկուս՝ եւ յետ
այսորիկ մերձեցաւ Ադամ յԵւայ ի կինն իւր՝ եւ
յղացաւ եւ ծնաւ երկուս որդիս՝ զԱնլոյսն որ կոչի
Վայեն. եւ զԲարեխորհ որ կոչի Հաբէլ²: Իսկ յետ
այսորիկ մինչ դեռ ննջէին Ադամ եւ կինն իւր՝
ետես Եւայ տեսիլ: Յայնժամ զարթուց(ոյց) Եւայ
զԱդամ եւ զտեսիլն պատմէր Ադամա. եւ ասէր
այսպէս. Տէր իմ, տեսանէի ի տեսլեան գիշերիս զի
արիւն որդոյն մերում Հաբէլի լցեալ լիներ ի բերան
Վայենի եղբաւր իւրում. եւ նա ըմպէր զարիւն եղ-
բաւր իւրում: Իսկ Հաբէլ աղաչէր զնա թողուլ նմա
սակաւիկ մի յարենէ անտի: Եւ նա ոչ լինէր նմա
ունկն դիր՝ այլ վաղվաղակի ըմպէր զամենայն, եւ
ոչ մնայր արիւն այլ ի փորի նորա. այլ արտաքս
փոխէր զամենայն: Իբրեւ լուաւ զայս Ադամ ասէ
ցնա. յարուցեալ երթիցուք տեսանել զորդեակսն
մեր. եթէ զինչ պատահել (հեալ) իցէ նոցա:

Երեւեցաւ, որ Աբէլ սպանուած է իւր եղբոր
Վայենի ձեռքով. Ադամ ստացաւ հրաման Աստուծուց
Միքայէլ հրեշտակապետի միջոցաւ լռել իւր ամէն
տեսած բաների մասին եւ Եւային նախագուշակուե-
ցաւ սփոփանքի համար, որ նա կը ծնի մի ուրիշ որդի:

¹ Տես Յուցակը: Ես պահպանում եմ, ինչպէս աս
հասարակ, ձագրի. ուղղագրութիւնը ի բաց առնելով որ եւ
որ տառերը անորի եւ որորի մէջ:

² Յունարէնում (p. 1). τὸν Διάφωτον (Ceriani:
Ἀδιάφωτον) τὸν καλούμενον Κάϊν καὶ τὸν Ἀμιλαβὲς τὸν
καλούμενον Ἀβελ.

“Իսկ յետ այսորիկ դարձեալ մերձեցաւ Ադամ յԵւայ ի կինն իւր եւ յղացաւ եւ ծնաւ՝ զՍէթ. եւ ասէ Ադամ ցԵւայ. Ահա ծնաք որդի փոխանակ շաբէլի զոր եսպան Վայէն. արդ յարուցեալ տա-
ցուք փառս եւ անհնութիւն աստուծոյ: Եւ եղեն Ադամայ որդիք. Լ. եւ ժամանակս կենաց նորա զոր եկաց ի վերայ երկրի. Զ. եւ Լ. ամք:”

Սորանից յետոյ Ադամ հիւանդացաւ եւ բարձրաձայն կանչեց իւր մօտ որդիներին:

“Յայնժամ ասէ Սէթ որդին իւր ցԱդամ. Ով հայր իմ, զի՞նչ է հիւանդութիւն (եւ) խա(ւ)թու-
թիւն քո: Եւ նորա պատասխանի տուեալ ասէ ցնա. Ցաւք բազումք եւ անհնարինք պաշարեն զիս, ով որդեակ իմ: Ասէ ցնա Սէթ. Ով հայր իմ, մի թէ զմտաւ ածե(ա)լ իցես զփափկութիւն եւ զվայ-
ելչութիւն դրախտին աստուծոյ եւ զպէսպէս զանա-
զանութիւն պտղոցն յորմէ հանապազ ճաշակէիր. եւ վասն այնր տրամութեան է հիւանդութիւն քո. եւ թէ այդ այդպէս իցէ, ով հայր իմ, ասա ինձ, եւ ես երթայց բերից քեզ ի պտղոյ դրախտին կե-
նաց՝ զի երթայց արկից հող ի գլուխ իմ եւ լացից առաջի նորա եւ աղաչեցից զտէր աստուած. եւ տէր լսէ ձայնի աղաչանաց ծառայի իւրոյ եւ առաքէ զհրեշտակս իւր եւ կատարեսցէ զխնդրուած իմ. եւ բերից քեզ ի պտղոյ դրախտին կենաց կերակուր քեզ զի ճաշակե(ա)լ ողջանա(յ)ցես ի հիւանդու-
թենէ քումմէ:

Ասէ ցնա Ադամ. Ոչ այդպէս իցէ, որդեակ իմ Սէթ. այլ հիւանդութիւնք բազումք եւ ցաւք անհնարինք նեղեն զիս: Ասէ ցնա Սէթ. եւ ո՞րպէս եղեն ցաւք հիւանդութեան քումմ, պատմեա ինձ, հայր իմ:”

Ադամ պատմում է իւր յանցանքի եւ Աստուծոյ անէծքի մասին, որը հասաւ նորան Ադամին:

“Իսկ Եւայ լացեալ յոյժ եւ ասէ ցԱդամ.

Տէր իմ, յարուցեալ եւ զկէս ցաւոց անձին քո
տացես ինձ եւ բարձից զնոսա. վասն զի յազագս
իմ եղեւ քեզ այդս՝ եւ վասն իմ իցես յաշխա-
տութեանդ: Եւ ասէ ցնա Ադամ. Յարուցեալ դու
եւ որդիք քո Սէթ եւ երթիջիք մերձ առ դրախտին
եւ արկջիք հող ի վերայ գլխոց ձերոց եւ ողբասջիք
յոյժ լալով եւ աղաչեցէք զաստուած զի թերեւս
գթասցի ի վերայ իմ. եւ առաքեսցէ զհրեշտակս
իւր ի դրախտն փափկութեան եւ տացէ ինձ ի
պտղոյն յորմէ ելանէ աւժումն ողորմութեան՝ եւ
աւժանիցէք նովաւ զանձն իմ. զի թերեւս ապաքի-
նացայց ի ցաւոց աստի:»

Եւա եւ Սէթ գնում են դրախտի ուղղու-
թեամբ: Ճանապարհին Սէթի հետ կռուում է մի
շար գազան: Դրախտի մօտ Միքայէլ հրեշտակա-
պետը Աստուծոյ անուամբ մերժում է նոցա տալ
ներողութեան ծառի պտղից եւ գուշակում է Ա-
դամի մօտալուտ մահը: Եւա ու Սէթ վերադառ-
նում են տուն: Որդիները լացով ու կոծով շրջա-
պատում են Ադամի մահուան անկողինը: Նոցա հետ
միասին ողբում է եւ Եւա:

Եւա պատմում է, թէ ինչպէս նա մեղանչեց,
լսելով սատանային, ինչպէս նա մեղքի մէջ մտցրեց
Ադամին. եւ ինչպէս իրենք անիծուեցան, Ադամ
եւ Եւա, եւ օձը:

“Եւ յետ այսորիկ հրաման ետ տէր հրեշտա-
կաց իւրոց սրբոց հանեալ (կարգա՝ հանել) զմեզ
ի դրախտէն փափկութեան: Եւ իբրեւ հանեալ
տանէին զմեզ՝ ողբայայք յոյժ եւ լացաք դառնա-
պէս: Եւ ասէ հայրդ ձեր Ադամ. թոյլ տուք ինձ
սակաւիկ մի զի աղաչեցից զմարդասէրն աստուած.
զի թերեւս գթասցի ի վերայ իմ զի ես միայն մե-
ղայ: Եւ թոյլ ետուն նմա հրեշտակքն առ ի հանե-
լոյ զմեզ: Եւ գոչեաց Ադամ ի ձայն մեծ եւ ասէ ող-
բալով. Թող ինձ, տէր, զանցանս իմ զոր ինչ գոր-
ծեցի: Յայնժամ ասէ տէր ցհրեշտակս իւր. ընդէր

Թողացուցէք շարտաքսել զդոսա ի դրախտէդ. միթէ ես ինձէն արարի կամ անիրաւ դատեցի զդոսա . . .

. . . Եւ դարձեալ տէր յԱդամ եւ ասէ ցնա. Ոչ թողից զքեզ յայսմհետէ լինել քեզ ի դրախտի աստ: Եւ պատասխանի տուեալ Ադամ եւ ասէ ցտէր. Տէր իմ եւ աստուած իմ, աղաչեմ զքեզ պարգեւեայ ինձ ի տնկոյն կենաց զի ուտիցեմ ի նմանէ յառաջագոյն քան զելանելն իմ ի դրախտէն կենաց: Գարձեալ խաւսեցաւ աստուած ընդ Ադամ եւ ասէ. եւ այժմ ոչ առնուցուս ի դմանէ. քանի հրամայեցաք քերովբէիցն բոցեղէն սրովն պահեալ (հել) զճանապարհն վասն այդորիկ զի մի ճաշակեսցես ի նմանէ եւ անմահ մնացես յաւիտեան՝ այլ եղիցի ընդ քեզ թշնամին: Եւ յորժամ հրատարեսցես դու ի դրախտէն եւ պահեսցես զանձն քո յամենայն շարութենէ եւ զմտաւ ածիցես զմահ. զկնի վախճանելոյ (լոց եմ զ) քեզ. եւ յայնժամ տաց քեզ ի պտղոյն կենաց եւ մնացես անմահ յաւիտեան: Եւ զայս ասացեալ տէրն. հրաման ետ հրեշտակաց արտաքս հանել զմեզ ի դրախտէ անտի. եւ ապա հայրդ ձեր Ադամ ելաց դառնապէս ի դրախտին առաջի հրեշտակացն: Եւ ասեն ցնա հրեշտակքն. զի՞նչ կամիս զի արասցուք քեզ՝ ով Ադամ: Պատասխանի ետ եւ ասէ ցհրեշտակսն. Գիտեմ զի այժմ հանէք զիս՝ այլ թողացուցէք ինձ զի առից անուշահոտ ինչ ի դրախտէ աստի. զի յորժամ լինիցիմ արտաքոյ ի սմանէ եւ մատուցանեմ պատարագ աստուծոյ՝ եւ տէր լուիցէ խնդրուածոց իմոց: Իսկ հրեշտակաց մատուցեալ առ տէր եւ ասեն ոյիլի ոյիլ¹. որ թարգմանի թագաւոր յաւիտենական. եւ՝ հրամայեաց տալ Ադամայ խուսկս անուշահոտութեան ի դրախտէ անտի: Եւ հրամայեաց տէր աստուած

¹ Յուն. բնագրում (էջ 16). ² Ιαήλ αἰώνιε βασιλεῦ.

ածեալ (եւ) զԱդամ առաջի իւր. զի առնուցու զխուճնիս անուշահոտութեան եւ զսերմանիս կերակրոց իւրեանց. թոյլ տուեալ հրեշտակացն: Եւ եկեալ Ադամ առաջի տեառն: Եւ տէր աստուած հրամայեաց տալ նմա չորս իւրք որ են այսոքիկ՝ կրակիւն¹ որ է զափարան. եւ նարդոս² որ է փայլասենի. եւ կալամոն³ որ է եղէգն. եւ կինամոն⁴ որ է դարասենի. եւ այլ բազում սերմանիս ի կերակուրս մեր: Եւ իբրեւ առ զայն ամենայն ելաք ի դրախտէ անտի. եւ տեսանէաք եղեալ զմեզ յերկիրս յայամիկ:»

Աերջացնելով վշտալի պատմութիւնը, Եւա պատուիրում է զաւակներին յիշել նենգաւոր ոսոխին (սատանային): Ադամ աղաչում է ամուսնուն, որ իւր մահից յետոյ որդիներից ոչ մէկին չթողնէ իւր մօտ մինչեւ հրեշտակի երեւիլը, իսկ մինչեւ մահը խնդրում է, նա աղօթք անէ: Եւա աղօթում է եւ այն ժամանակ հրեշտակները տանում են փայլով Ադամի հոգին Աստուծոյ մօտ: Եւա կոչում է Սէթին հրճուելու այն փառքի տեսարանով, որը շրջապատում է Ադամին, հրեշտակները աղաչում են Աստուծուց, որ ներէ Ադամի մեղքերը:

“Եւ արդ ո՞վ իցեն երկու արքն այնոքիկ եթէ ոպացիքն. որ կան առաջի աստուծոյ աղաչելով զաստուած յաղագս հաւրն քո Ադամայ: Ասէ ցնա Սէթ. Ո՞վ մայր իմ, արքն այնոքիկ զոր տեսանես՝ արեգակն եւ լուսին են. որ կան եւ աղաչեն զաստուած անկեալք ի վերայ երեսաց իւրեանց յաղագս հաւրն իմոյ Ադամայ: Եւ ասէ ցնա Եւայ եւ ո՞ւր իցէ լոյս նոցա. զի՞արդ մթնացեալ երեւին: Պատասխանի ետ Սէթ եւ ասէ. Ոչ եթէ ի բաց եղեալ է լոյսն ի նոցանէ. այլ ոչ երեւի լոյս նոցա

¹ Յուն. (էջ 16) κρόκον.

² Յուն. (անդ) νάρδον.

³ Յուն. (անդ) κάλαμον.

⁴ Յուն. (անդ) κινάμωμον.

առաջի հաւրն լուսոյ վասն զի ծածկի պայծառու-
թիւն նոցա ի փառաց եւ ի մեծ պայծառութենէ
երեսաց հաւրն լուսոյ:»

Վերջապէս Աստուած ներեց Ադամին եւ մէկը
վեցթեւեան սերովբէներից տարաւ նորան ան-
ստեղծ ծովը, ընկղմեց նորա մէջ երեք անգամ եւ
յետ բերեց:

“Իսկ յետ այսորիկ արձակեալ զձեռն իւր որ
հայրն է ամենեցուն, որ կայր նստեալ ի վերայ
աթոռոյ իւրոյ, եւ առեալ զԱդամ ետ զնա ի
ձեռն Միքայէլի հրեշտակապետին ասելով ցնա,
տար զնա յերկրորդ երկինս եւ հանգոյ մինչեւ
յաւր մեծ ի նորոգմանն, զի կամիմ առնուլ զփրկու-
թիւն ի մէջ երկրի յաղագս Ադամայ եւ ամենայն
ծնընդոց իւրոց:»

Միքայէլ հրեշտակապետը կատարում է Աս-
տուծոյ կամքը: Հրեշտակները խնդում են եւ զմայ-
լում են նորա մարդասիրութեան վերայ¹:

“Իսկ յետ այնչափ խնդրութեանս (կարդա՛
խնդրութեանս) զոր լիներ վասն Ադամայ՝ խաւսեցաւ
Միքայէլ հրեշտակապետն ցհայրն լուսոյ վասն
Ադամայ եւ ասէ ցնա Տէր[ն]², ժողովեսցին հրեշ-
տակք ամենայն առաջի աստուծոյ իւրաքանչիւր որ
ըստ կարգի իւրում, եւ ժողովեցան ամենեքեան
սմանք զբուրվառն ի ձեռն ունելով եւ սմանք
քնարս եւ փողս: Եւ ահա տէրն համբարձաւ փա-
ռաւք ի վերայ շորից հողմոց եւ սերովբէք բուռն
հարեալ ունէին զհողմոցն, եւ հրեշտակք յեր-
կնից իջանէին եւ գային առաջի նորա ամենեքեան
եւ իջանէին յերկիր, ի տեղւոջ յայնմիկ յորում
կայր անկեալ մարմինն Ադամայ: Եւ անտի երթեալ

¹ Հրեշտակների ուրախութեան մասին յունական
բնագրում ոչ մի խօսք չկայ. պակասութիւն է զգացուում
եւ հայ բնագրում, որ հետեւում է անմիջապէս:

² Եթէ հետեւինք ձեռագրի կիտաղրութեանը, դուրս
կը գայ, որ հրեշտակապետը ասաց նորան “Տէր, ժողովես-
ցին” եւ այլն:

տէր մտանէր ի դրախտն երկնաւոր զաւրաւքն: Յայնժամ ոռնկք եւ ծառք՝ պտղաբերեալ ծաղկէին առ հասարակ եւ բուրէր անուշահոտութիւն մինչեւ ամենեցուն որ ծնեալ էին յԱդամայ՝ թրմրեալք լինէին եւ ի քուն ննջէին ի բուրմանէ անուշահոտութեան ծաղկանց դրախտին՝ բայց միայն ի Սեթայ որ ոչ թմրեցաւ. քանզի տէր կամեցաւ ցուցանել նմա զսքանչելիսն զոր գործելոց էր: Իսկ տէր աստուած նայեցեալ տեսանէր զմարմինն Ադամայ այնպէս անկեալ յերկիր. տրտմեալ լինէր յոյժ մարդասիրութեամբն իւրով. եւ ասէ. Ա՛վ Ադամ, ընդէր գործեցեր զայդ՝ զի եթէ պահեալ էիր զպատուիրանն իմ զոր ետու քեզ՝ ոչ ուրախ լինէին այնոքիկ որք ածին զքեզ ի տեղիդ այդմիկ:»

Բայց Աստուած խոստանում է Ադամին, իսկ դորա հետ եւս ամբողջ մարդկութեան, մեղքերի ներումն. իսկ մինչեւ այն ժամանակ Ադամի մարմինը պիտի հանգչի Գրախտում, այն իսկ հողում, որ տեղից նա առնուած է: Ինքը Աստուած եօթը հրեշտակների օգնութեամբ թաղում է Ադամի մարմինը Աբելի մարմնի հետ միասին:

«Իսկ Եւայ ոչ իմացեալ եթէ ուր եղաւ մարմին նորա (Ադամայ)՝ լի լինէր տրտմութեամբ մեծաւ եւ լայր դառնապէս յաղագս մահուան նորա եւ դարձեալ յաղագս ոչ գիտելոյ զմարմին նորա եթէ զինչ եղել. քանզի որպէս ասացաք յառաջագոյն թէ ամենեքեան թմրեալք էին հանդերձ Եւայիւ ի ժամն այնմիկ յորում էջ տէրն ի դրախտն վայելչութեան՝ յաղագս մարմնոյն Ադամայ: Եւ արդ եղեն հրաշքս այս ամենայն, եւ ոչ շք գիտաց ի նոցանէ՝ բայց միայն Սեթ որդի նոցա: Իսկ յետ այսորիկ՝ իբրեւ եհաս ժամն վախճանի Եւայի. յարուցեալ իսկ ինքնին եկաց յաղաւթս արտասուաւք եւ ասէ. Տէր աստուած ամենայն բնութեանց արարածոց՝ մի որուշեր (որոշեր) զիս ի մարմնոյ ծառային քո Ադամայ. քանզի դու իսկ

առեր զիս ի մարմնոյ Ադամայ եւ յոսկերաց նորա եւ ստեղծեր զիս եւ աղաչեմ զքեզ արայ արժանի զիս զանարժանս եւ զմեղուցեալ մարմին աղախնոյ քո՝ ոչ որուչեալ (որոչեալ) ի մարմնոյն Ադամայ որպէս յառաջագոյն էի ընդ նմա ի դրախտի անդ: Քանզի եւ յանցեալն (ցանեւ) մեր զպատուիրանաւքս (նաւ քով) ոչ բաժանեցաք ի միմեանց: Եւ իբրեւ կատարեաց զաղաւթս զայս՝ հայեցաւ յերկինս եւ բախեաց զկուրծսն իւր եւ ասէ. Ո՛վ տէրդ եւ աստուածդ ամենեցուն, ընկալ զհոգի իմ խաղաղութեամբ. եւ զայս ասացեալ ննջեաց աւանդելով զհոգին իւր ի ձեռն հրեշտակաց: Իսկ յետ այսորիկ Միքայէլ հրեշտակապետն հանդերձ երեք հրեշտակապետաւքն. բարձեալ զմարմին Եւայի եւ տարեալ թաղեցին ի տեղւոջն յորում կայր մարմինն Ադամայ եւ Աբելի արդարոյ: Եւ յետ այսորիկ ձայն ետ Միքայէլ հրեշտակապետն առ Սէթ եւ ասէ այսպէս. Թաղեսցես այսպէս զամենայն մարդ վախճանե(ա)լ մինչեւ յօր միւսանգամ զալստեան եւ յարութեան: Եւ այսպէս եղեալ զաւրէնս՝ ասէ ցնա. եւ թներորդումն աւուրն հանգիցես եւ ուրախ լինիցիս ի նմա. զի յայսմ աւուր աստուած եւ ամենայն հրեշտակք նորա ուրախ լինիցիմք հանդերձ ամենայն հոգիաւք արդարոցն որք իցեն ի վերայ երկրի: Եւ զայս իբրեւ ասաց Միքայէլ հրեշտակապետն ցՍէթ եւ առ ժամայն համբարձաւ յերկինս հանդերձ երեք հրեշտակապետաւքն գոհաբանելով եւ փառաւորելով զաստուած եւ երգէին զերգս ասելով՝ ալէլուայ ալէլուայ՝ սուրբ սուրբ սուրբ. տէր զաւրութեանց: Փառք աստուծոյ ամենակալին յաւիտեանս յաւիտենից:»

Թ.

Համեմատելով հայ մատենագրութեան մէջ գտնուած անվաւերական գրքերի ցուցակը ըստ երկու նշանաւոր մատենագրաց, Ա. Կառիէն նկատել

է մի երես, որի վերնագիրն է ձեռագրի մէջ «Աւրհնութիւն (եւ) խոստովանութիւն Ասանէթայ՝»
Ահա հայ բնագիրը:

“Մեղայ տէր՝ մեղայ առաջի քո եւ բազում անօրէնութեամբ յանցեայ ես Ասանէթ դուստր Պետափրէի քրմին Արեգ քաղաքին. որ վերայկացուն էր աստուածոցն ամենայնի. մեղայ տէր՝ մեղայ առաջի քո. բազում յանցեայ. եւ պաշտեցի զչաստուածս որ ոչ գոյ թիւ. եւ ուտէի ի հացէ զոհից նոցա, մեղայ տէր՝ մեղայ առաջի քո եւ բազում յանցեայ. եւ ոչ գիտէի եւ զբաժակ որոգայթից արբի եւ ուտէի [ի] սեղանոյն մահու. մեղայ տէր՝ մեղայ առաջի քո. բազում անցեայ եւ ոչ գիտէի տէր աստուած երկնից. եւ ոչ յուսացայ ի բարձրեալն աստուած կենդանին յաւիտենից. մեղայ տէր՝ մեղայ առաջի քո եւ բազում յանցեայ եւ յուսայցայ ի մեծութիւն փառաց իմոց եւ ի գեղեցկութիւն իմ եւ էի հպարտ եւ ամբարտաւան. մեղայ տէր՝ մեղայ առաջի քո. բազում յանցեայ եւ արհամարհելով զամենայն մարդով. եւ ոչ էր այր որ երեւէր առաջի իմ. մեղայ տէր՝ մեղայ առաջի քո.

գրում — ցաւացաւ: Տպ. Լարդեցան եւ սրանք (տող 16) ձեռագրում — Լարդեցան սրանք (forme plurielle de սուր, à moins que ce ne soit une erreur de copiste, նկատում է. Պրոֆ. Վառիէն. բայց աւելի լաւ չէ՞ արդեօք այսպիսի գէպքում սրանք բառը համարել կանոնաւոր ձեւ. որն ինչպէս կայ, սրունքի մտքով: Տպ. ի հո-րէ եղեգան (էջ 497, տող 1) ձեռագրում — ի պր-ի-ն եղեգան: Տպ. ի քր-ի-ն (տող 5) ձեռագրում — ի պր-ի-ն (այսինքն՝ պր-ի-ն կամ պր-ի-ն): Տպ. ինքրեցեք (տող 11 եւ 15) ձեռագրում — ինչպեցեք. (ուղղել է արդէն հրատարակիչը 2 նկատ. մէջ. Il faut lire probablement... խնայեցէք): Տպ. քանի-ն (էջ 498, տող 1) ձեռագրում — քանոյց (նոյնպէս ուղղել է հրատարակիչը 1 նկատ. մէջ):

¹ Այդ վերնագիրը կայ եւ ասորական աղբիւրի մէջ. “Թէչըոթա դը-թաւդիթա դ’Ասանաթ լվաթ ալահա մրայմա.” Land. Anecd. syriac., t. III. p. 38. Oppenheim, Fabula Josephi et Asenethae apocrypha e libro syriaco latine versa ի մէջ Berolini 1886, p. 40, թարգմանում է Hymnus ac celebratio Asenethae in Deum excelsum, բայց “թաւդիթա” նշանակում է խոստովանութիւն:

բազում յանցեայ եւ ասէի ոչ գոյ իշխան յերկրի որ լուծանէ զգօտի կուսութեան իմոյ, մեղայ տէր մեղայ առաջի քո բազում յանցեայ, այլ եղէց հարսն որդոյ մեծ թագաւորին մինչգա եկն յօփ, զաւրաւորն աստուծոյ եւ իջոյց զիս ի զօրութենէ իմմէ եւ խոնարհեցոյց զիս յամբարտաւանութենէ իմմէ, եւ գեղեցկութեամբ իւրով որսաց զիս եւ իմաստութեամբ իւրով որպէս ձուկն կարթիւ եւ դեղովն որպէս զդեղ կենաց եւ զօրութեամբ իւրոյ հաստատեաց զիս եւ ամ մատոյց զիս աստուծոյն յաւիտենից : »

Աստից չկայ, որ առաջիկայ հատուածում մենք գործ ունինք աղօթքի հետ. նորա բովանդակութիւնը ճշգիւ լիով արտայայտուած է «Աւրհնութիւն եւ խոստովանութիւն» վերնագրի մէջ: Ասանէթ սրտաբեկուում է իւր անցեալ մեղքերի համար. նորա խօսքերի մէջ լսուում է գովաբանութիւն դէպ ի բարեգութն Աստուած, որ այնքան երկար հանդուրժել է նորան, մեղաւորին, բոլոր անօրէնութիւններին, կռապաշտութեանը, հպարտութեանը, աւելորդ ինքնավստահութեանը, եւ այլն: Մի խօսքով սա մի ապաշաւող հոգու աղօթք է եւ կարծեմ նման է Յովհաննէս Սարկաւազի «Աղօթք Ասենիթի» կոչածին. այս դէպքում պէտք է ենթադրել, որ «աղօթք» ասելով Յովհաննէս Սարկաւազը հասկանում էր Յովսէփի եւ Ասանէթի բոլոր պատմութիւնը, որովհետեւ այլապէս միայն աղօթքը իւր չափազանց կարծութեամբ, ինչպէս որ մէջ բերինք, դժուար թէ դարձնէր իւր վերայ հայ եկեղեցու նախանձախնդիրների ուշքը եւ ընկնէր Index apocryphorumի մէջ: Ճշմարիտ է, բաց ի վերնագրից թԱ դարի հայ մատենագրի Ասանէթի Աղօթքի մասին ուրիշ ոչ ինչ չգիտենք. բայց բանը նրանումն է, որ բաց ի այդ Աղօթքից Յովհաննէս Սարկաւազը ուրիշ անվաւերականի անուն չէ տալիս, որ կապուած լինի Յովսէփի կամ

Ասանէթի անուան հետ, որոնց մերժուած պատ-
մութիւնը, ըստ երեւութին, գոյութիւն ունէր նո-
րա ժամանակ: Յետոյ, Ասանէթի Աղօթքը առան-
ձնացած չէ հայ մատենագրութեան մէջ. այսպէս
կամ այնպէս, նա պէտք է կապ ունենայ Մխիթար
Այրիվանեցու ցուցակի Յովնէի Աղօթի հետ,
իսկ այս Յովսէփայ Աղօթքը, կարծեմ, նոյնպէս
ունինք: Էջմիածնի միտենոյն Թ. 1755 ձեռագրում
Ասանէթի անվաւերականից առաջ կայ Արհի Յով-
նէի, որ սկսուում է այս փառաբանութեամբ,
ինչպէս Սաղմոսի շատ տեղերում:

“Եւ տեսի ի կեանս իմում զնախանձ եւ զմահ
եւ ոչ մոլորեցայ ի ճշմարտութենէ տեառն: Եւ
եղբարք իմ այսոքիկ ատեցին զիս. սոքա կամէին
սպանանել զիս եւ աստուած հարցն իմոց պահեաց.
Ի ջրհորն ընկեցին զիս. բարձրեալն եհան զիս. ի
ծառայութիւն վաճառեցայ ես. եւ տէրն ամենայնի
ազատեաց զիս. ի դերութիւն վարեցայ ես եւ տէր
ինքն դարմանեաց զիս. միայն էի եւ աստուած մխի-
թարեաց զիս. ի հիւանդութեան էի. եւ խնամա-
կալն այցելու եղեւ ինձ. ի բանդի եղայ ես. եւ
աստուած շնորհալից արար զիս. ի կապանս էի եւ
տէր արձակեաց զիս. ի չարայխաւսութիւնս (մատ-
նեցայ) եւ ջատագովեաց վասն իմ. ի բանդս դա-
ռինս (եղիպտացւոց) եւ անդի փրկեաց զիս”¹ եւն:

Այս արդար Յովսէփի աղօթքն է, որը երբեք
չէ շեղուել ճշմարտութեան շաւղից եւ նորա հա-
կագրութիւնը ապաշաւող Ասանէթի աղօթքի հետ
դժուար թէ պատահական լինի. նոքա, ըստ երեւ-
ութին, կարգաւորուած էին, այնպէս որ ընթեր-
ցողը անպատճառ մի աղօթքից յետոյ կարդում էր
միւսը եւ համեմատութիւնից դուրս էր բերում
յայտնի համոզմունք, “պիտանի վասն հոգւոյ եւ

¹ Այսպիսի աղօթքներ գտնուում են անվաւերա-
կանի եւ միւս մասերում:

վան մարմնոյ, ինչպէս ասուում է հայկական ձեռագրերում բարոյագիտական ասացուածների եւ պատմութիւնների մասին:

Որ իմ ցոյց տուած Յովնէ՛ր, կոմի մէջ մենք իրաւունք ունինք փնտռել այն, ինչ որ Մխիթար Այրիվանեցի կոչում է Աղօթք + Յովնէ՛ր, ապացոյց է տալիս մի տեսակ եւ նորա գտնուած տեղը: Յովսէփայ կտակը, նա է, իմ կարծիքով, Յովսէփայ Աղօթքը, եւ Էջմիածնի Թ. 1755 ձեռագրի մէջ՝ ըստ Մխիթարի մերժուած գրքերի ցուցակին՝ գտնուում է շին կտակարանի նահապետների պատմութիւնից յետոյ, թէ եւ, ճշմարիտ է, ոչ անմիջապէս: Միւս կողմից նորան հետեւում է — այստեղ արդէն անմիջապէս — Ասանէթի պատմութիւնը, նա է, իմ կարծիքով, Յովհաննէս Սարկաւազի Ասանէթի Աղօթքը: Աերջին պարագան կարող է մեզ բացատրել, թէ ինչու այնտեղ՝ որ տեղ Մխիթար Այրիվանեցու ցուցակի մէջ զետեղուած է Յովնէ՛ր Աղօթքը, Յովհաննէս Սարկաւազը անուանում է Ասանէթի Աղօթք. էապէս այդ երկու զանազան Աղօթքները, լրացնելով միմեանց, կազմում են մի ամբողջ պատմութիւն՝ Յովսէփի եւ Ասանէթի մասին:

Արտաքին կողմից նոցա կապակցութիւնը, որ հիմնուած է բովանդակութեան միութեան վերայ, յայտնի է նրանից, որ Հայոց ձեռագրերում նոքա միասին են գտնուում, ինչպէս որ պատահում է եւ հետեւեալ ցուցակներում, զոր օրինակ եւ մեր 1441 թ. ցուցակում (Էջմ. ձեռագր. Թ. 1755): Այստեղից հասկանալի է, որ հայ գրականութեան մէջ մի քանի անգամ յառաջ բերուած անվաւերական գրքերի ցուցակների կազմույնները կարող էին բոլորովին միմեանց չհակաճառել, եթէ մէկը նահապետների պատմութիւնից յետոյ յիշատակէր Յովնէ՛ր Աղօթքը իսկ միւսը Ասանէթինը. եւ եթէ թոյլ տանք այս բոլորից յետոյ, որ իւրաքանչիւրը նոցա-

նից, անուանելով մի մասը, ի նկատի է ունեցել ամբողջ Յովսէփի եւ Ասանէթի անվաւերականը, ինչպէս եւ այժմ տեսնում ենք, որ կազմուած է Յովսէփայ Ատակից կամ Աղօթքից եւ Ասանէթի Աղօթքից կամ Պատմութիւնից: Շատ հետաքրքիր կը լինէր պարզաբանել, թէ ինչ համեմատութեան մէջ է գտնուում մեր Հայոց Յովսէփայ Աղօթքը Յունաց համանուն անվաւերականի հետ, որով օգտուում էր Որոգիները իւր հոգու վերայ ունեցած հայեացքի հաստատութեան համար (Richard Simon, Bibliothèque critique t. II., p. 237 եւ հմմ.) եւ որից ներկայումս մնացել են միայն քանի մի հատուածներ Որոգիների մօտ (Richard Simon, l. c., q. 239. նոյնպէս տես Migne, Dict. des apocryphes, t. I, p. 705—706): Բայց իմ հայ ձեռագրից գուրս բերած կտորները դժբախտաբար անբաւականացուցիչ են գուրս գալիս:

Պիտնական Ուսուցչապետին յօդուածին երկու վերջին հատուածներուն ներուի մեզ քանի մը տող կցել:

Նախ Ադամայ եւ Եւայի մասին յերիւրեալ անվաւերական գրքերու հայ թարգմանութենէն Պր. Մառգիտէ Հ. Ջարբհանէլեանի հետ միայն «Պատմութիւն վարուց Ադամայ եւ Եւայի»: Սակայն պէտք չէ կարիէրի (Nouv. Mém. orient.) եւ Հ. Ջարբհ. ի հետ (Մատգրն. հայկ. թարգմ. նախնեաց, 1889 էջ 188) Միս. Այրիվանեցւոյ (Պատմ. Ս. Պետրբ. էջ 33) «Ադամայ», բառովն՝ Ադամայ տրուած մի միակ գիրք մ'իմանալ:

Մառ ուղղելով կարիէրի մէկ սխալն՝ կ'ըսէ թէ «Էջմիածնի մատենադարանը կայ անվաւերական գիրք մը Ադամայ վրայ»: Մենք Էջմիածնի տպագրեալ Մայր ցուցակով (Թիֆլ. 1863) միայն զինեալ՝ կը գտնենք նաեւ Թ. 1995 ք. «Պատմութիւն Ադամայ եւ Եւայի» որ անշուշտ զատ օրինակ մըն է Մառի տեսածէն, որ

«Պատմութիւն Վրասնի Աղամայ եւ Եւայի» վերնագրով յառաջ կը բերէ, եթէ միայն կարելի է ապահովապէս պնդել Մայր ցուցակի կազմողին ճշգրտութեան վրայ: Սակայն Էջմիածնի մատենադարանը կայ նաեւ «Պատմութիւն Ապաշխարութեան Աղամայ եւ Եւայի նախաստեղծին թէ ո՞րպէս արարին» անվաւերականը (Մայր ցուցակ, թ. 914 թ.), որուն նաեւ Հ. Չարբասան. չէ «հանդիպեր:» Ծանօթ է մեզ նաեւ այս անվաւերականին թարգմանութեան ժամանակն: Գրիգոր Տաթեւացի (Գիրք հարցմանց, Ա. Պոլիս, 1730, էջ 544) Յովհ. Օճնեցւոյ վրայ խօսելուն առթիւ կ'ըսէ. «Այլ որ ճՕ ամաւ եկին ի Հայք՝ Ասորիք արք քաջարանք, եւ կամեցան սերմանել զաղանդն Նեստորի, որք նզովեալ որոշեցան. բայց ոմանք ընկալեալ էին եւ թարգմանեալ ի նոցանէ գիրս սուտս զԳօրտոսակ, զԱիրակոսակ, զՊ(օ)ղ(ոս)ի տեսին, զԱրմայ Արշխունի-ն եւ զԳրիաթեկ զՄանկութեան Տեառն¹, եւ զՍերիոս, եւ զՃիռն օրհնութեան, եւ զԱնթաքչելի մատեանս, եւ զԱւետարանի մեկնութիւն զՄանեայ: Եւ որ հաւատայ նոցա նզովի:»

Թէ արդեօք Աղամայ անվաւերականներէն է հետեւեալը, կամ թի նահապետաց կտակները, չենք կարող ստուգել. «Պատմութիւն նախահարց» (Մայր ցուց. թ. 2218 ք.:):²

Վերջին թ. հատուածին մէջ Մառ ուղելով միարանել զՄիս. Այրիվանեցի եւ զՅով. Սարկաւագ,

¹ Կիրակոս Քանձակեցի, որմէ բառ առ բառ առնուած է ամբողջ կտորս, կը գնէ (Տպ. Մոսկուա, 1858, էջ 29). «զԳրիաթեկ, զՄանկութիւն Տեառն»: Այս թարգմանութիւնք կատարուած են ըստ Կիրակոսի՝ «ի տասներորդ ամի տեառն Աբրահամու, եւ յԱէ թուին Հայոց», Ասորւոց գալստենէն ետեւ:

² Հայերէնագէտ Ուսուցչապետն է. Տէգա ի Բատուա կը գրէ մեզ՝ թէ Աղամայ վարուց սկիզբներն յիշուող Բարեկորհ (ա. վերն՝ էջ 25) բառին գիմաց Մառ ի ծանօթութեան կը գնէ՝ Ἀμιλαβὲς բառը, զոր կարելի էր, կըսէ Տէգա, εὐλαβῆς կարգաւ, եթէ Հայք այս բառը «Բարեխորհ» կը թարգմանեն սովորաբար, այլազգ կենայ ըլլալ εὐλογον.

կը ջանայ ցուցընել՝ թէ Այրիվանեցւոյ յիշած «Աղօթք Յովսէփայ», եւ Սարկաւազի «Ասենիթի աղօթքը» տարբեր են իրարմէ, եւ կը յաւելու՝ թէ «Աղօթք Յովսէփայ» ըսուածը նոյն է «Կտակ Յովսէփայ» հետ, եւ «Ասենիթի աղօթքը» նոյն է «Պատմութիւն Ասանեթայ» կոչուածին հետ:

Մտադիր կ'ընենք յարգելի Ռուսուցչապետն, որ էջմիածնի տպագրեալ ցուցակն այս մասին ալ քիչ մ'աւելի լուսաւորութիւն կու տայ: Ասիկայ մեր առջեւ կը դնէ. (անշուշտ շատերէն միայն մէկ քանին.)

1. Պատմութիւն Յովսէփայ արդարոյ, Թ. 1737, Ժէ:
2. Ասն Յովսէփայ թէ ո՞րպէս վաճառեցաւ յեղբարցն Եգիպտոս, Թ. 914 ԽԴ. եւ Թ. 918 ՃՀ:
3. Կտակ Յովսէփայ նահապետին, Թ. 1714 Դ:
4. Կտակ Յովսէփայ վասն նախանձու: Թ. 922 ԺԷ. եւ Թ. 1714 Դ:
5. Գիրք Յովսէփայ (°) Թ. 159:
6. Պատմութիւն Յովսէփայ եւ կնոջ նորա Ասանեթայ, Թ. 155 եւ 160:
7. Պատմութիւն Ասանեթայ: Թ. 924 ԺԷ:

Եթէ ասոնք հետադատուէին, կարելի էր աւելի լուսաւոր գաղափար ունեցուիլ: Սակայն կրնանք ապահովապէս ըսել՝ որ վերոյիշեալ չորս անվաւերականք իրարմէ զատ զատ դործեր են: Ասոր կը վկայէ մեր մատենադարանի մէկ ձեռագիրն, որ միայն այս կարգի իրեր կը բովանդակէ:

Այս ձեռագիրն (Թ. 88) գրեալ 1388ին կը բովանդակէ ի սկզբան եկեղեցականի մը գրութիւնն, որ կը նմանցընէ զՅովսէփ՝ Քրիստոսի: Կը յաջորդէ Պատմութիւն Յովսէփայ, առանց վերնագրի այսպէս՝

1. «Այս երանելիս զԸ եւ զԹ ամաւ վարեցաւ առաքինութեամբ . . . » եւ կը պատմէ Յովսէփայ պատմութիւն մինչեւ Յակոբայ Եգիպտոս գալը: Ասոր կը յաջորդէ՝ վերնագրով,

2. «Պատմութիւն Ասանեթի զոր խօսեցաւ: Եւ եղև յամին յառաջնում . . . » կը բովանդակէ Յովսէփայ

փայ պսակումն ընդ Ասանեթայ: Ի վերջն՝ «Եւ կատարեցաւ պատմութիւն Ասանեթայ»: Ար յաջորդէ՝

3. «Աւրհնութիւն խոստովանութեան Ասանեթայ: Մեղայ . . .» որ ինը տուն է: Աւերջինն է՝ «Մեղայ տէր մեղայ առաջի քո ես հարսն մեծի որդւոյ թագաւորին:» Ար յաջորդէ վերնագրով՝

4. «Այլափոխութիւն: Մինչեւ եկն Յուսէփ զօրաւոր Աստուծոյ . . .» որ կը պատմէ Փարաւոնի որդւոյն դէպքն: Այնուհետեւ

5. Կտակ ԺԲ նահապետաց:

Յայտնի է ուրեմն որ զատ զատ բաներ են Ասանեթի աղօթքն ու պատմութիւնն, Յովսէփայ պատմութիւնն, աղօթքն ու կտակն, որ ԺԲ նահապետաց կտակաց հետ կը գտնուի շատ աեղ:

Չեռագրիս բովանդակութենէն 2—4 հրատարակուած է (Բաշմալեպ 1885—6, եւ Կարիէր, N. Mélor.): Աւելորդ է ըսել՝ որ երկու հրատարակութեանց եւ այլ ձեռագրաց մէջ շատ տարբերութիւնք կան: Այս մասին առիթ կ'ունենանք աւելին ըսելու:

Հ. Գ. Գ.

Ժ.

Սարգիս Շնորհալին (ԺԲ. դար) մերժուած գրքերի թուում անուանում է Քրիստոսի Մանկութիւնը: (Մատ. հայկ. թարգ. էջ 195, ծանօթ): Մխիթար Անեցիին (ԺԳ. դար) պատմում է (Մխիթարայ Անեցւոյ Պատմութիւն. ի լոյս ած Ք. Պ. 1879. Ս. Պետերբուրգ, էջ 36), որ Բ(ա)խիրան Մահմետին կարդացել է մի գիրք, որ կոչուում էր Քրիստոսի Մանկութեան գիրք: Կարելի է կարծել, թէ այդ գիրքը յայտնի էր Մխիթարին հայերէն լեզուով: Սակաւ մի քիչ յետոյ նոյնպէս ԺԳ դարու մատենագիր Աարդանը անտարակոյս օգտուել է Քրիստոսի Մանկութիւն կոչուած անվաւերական վէպով. նա թուում է թագաւոր-մոգերի անունները, որոնք պատահում են անվաւերականում, եւ հաղորդում է

անվաւեր մանրամասնութիւններ Մանուկ Յիսուսի
 ճանապարհորդութեան մասին դէպ ի Եգիպտոս :
 (Sto Ev. Prud'homme, Extrait du livre intitulé
 Solutions des passages de l'Écriture-Sainte etc.,
 Journ. As. 1867, XI, pp. 100, 161) : Վարդանի,
 համառօտ Աշխարհագրութեան հեղինակի ասելով
 Փրկչի եկեղեցու բակում, Մոկաց աշխարհում,
 դանուում է մոզերի (անվաւեր) թագաւոր Գասպարի
 շիրիմը : ԺԳ դարու վերջում Մխիթար Այրիվանե-
 ցին մերժուած գրքերի թուում հաշուում է Յիսուսի
 Մանուկութիւնը . (Ժամանակագր. Մխիթ. Այրիվ.
 հրատ. ք. Պատկ. Պետր. 1869, էջ 359 : Hist.
 Chronol. par Mkhitar d'Aïrivank, traduite par
 Brosset, S. P. 1869, p. 22) : Այս անվաւերականի
 գոյութեան մասին Հայոց հին գրականութեան մէջ
 ի միջի այլոց վկայում է եւ իմ գտած Վրաց գրքերի
 Յուցակը, որը կազմուած է անցեալ դարու վերջում
 կամ ներկայ դարու սկզբում . նորա մէջ հայերէնից
 վրացերէն թարգմանուած ուրիշ երկերի թուում
 անուանուած է (Թիւ 177) Տիրոջ Մանուկութիւնը :

Հ. Զարբհանէլեան իւր վերջին աշխատու-
 թեան մէջ (Մատենադարան հայկ. թարգմանու-
 թեանց . Վենետիկ 1889, էջ 196 եւ հետեւ .)
 անուանում է Քրիստոսի Մանուկութեան երեք ձեռա-
 գիր . նոցանից մինը, ամենահինը, այն է 1347 թուի,
 պահուում է Վտուց անապատում, իսկ միւս երկուքը
 գտնուում են Մխիթարեանց վանական մատենա-
 դարանի մէջ Վենետիկում : Ըստ երկու վերջինների
 Հ. Զարբհանէլեան յառաջ է բերում վերնագրերը :
 Վենետիկի ձեռագրերը պարունակում են, դատելով
 վերնագրերից, անվաւերականի հայկական աղբիւրը,
 որ առաջ եմ բերում քաղուածօրէն եւ պատմելով
 Յուսիկ վարդապետի ձեռագրից :¹

¹ Յուսիկ վարդապետի ձեռքը՝ որ նուիրել է Ս. Էջմ. վանական մատենադարանին, Թ. 244 in-8° : Գրութիւն երկսիւն, իւրաքանչիւրը 14, 6x4, 2 սնգ. — Տող 18.—

Մեր յիշատակարանը բաւականին զանազան-
 ւում է նոյնատեսակ Եւրոպական լեզուներով եղած
 յայտնի յիշատակարաններից, ինչպէս այդ նկատեց
 Հ. Չարբհանէլեան. բայց նա, ըստ երեւութին,
 կապ ունի Յիսուսի Մանկութեան Պատմութեան
 արեւելեան աղբիւրների հետ, այսպէս օրինակ՝ ա-
 րաբական انجيل الطفولية հետ, հրատարակուած
 արդէն թարգմանութեամբ հանդերձ Հենրիկոս Սի-
 կէի ձեռքով (Trajecti ad Rhenum, MDCXCVII):
 Եթէ չեմ սխալուում, միայն արեւելեան աղբիւրների
 մէջ է պատահում զոր օր. ներկարարի մօտ պատա-
 հած Յիսուսի արկածի պատմութիւնը, որ կայ հայ-
 կական անվաւերականում: Առհասարակ կարելոր
 կարող է համարուել հայկական աղբիւրի հետազօտու-
 թեան համար պարսկական طفولیت حضرت مسیح,
 որի գոյութեան մասին մենք իմանում ենք ի միջի
 այլոց եւ Angeli de la Brosseի պարսկական բառա-
 րանից Tinctoria ars բառի տակ (տես. H. Sike, l.
 c. p. 55): Որ մեր հայկական անվաւերականը ունի
 պարսկական ծագում, այդ երեւում է գլխաւորա-
 պէս այն առաջնակարգ դերից, որն ըստ այդ ան-
 վաւերականին պատկանում է Պարսից մոգ թագաւո-

կազմը՝ կաշուէ. — Թուղթը՝ հաստ, մի քիչ դեղին. — Իջա-
 թիւը՝ ամէն մի տետրակին վրայ հայ տառերով: — Գիրը՝
 նօսրգիր — Չարդերը՝ գլխատառեր միջակ մանրանկարնե-
 րով. — Գրիչը՝ Պարսամ քահանայ. — Գրութեան թուա-
 կանը՝ ՌՃԺԵ (1666) — Հանգամանքը՝ սկզբից պակաս է
 երկու թերթ, տեղ տեղ թերթերից կտրուած են կտոր-
 ներ, տեղ տեղ սրբուել է թանաքը. — Բովանդա-
 կութիւնը. 1. Առականների հաւաքածու, որ վերագրուում է
 Արդանին, սակաւ բացառութեամբ նոյն լիակատար խմբա-
 գրութեամբ, ինչ որ ներկայացնում է սոյն ժողովածուի
 Պարիզեան ձեռագիրը՝ մասամբ Ս. Մարտէնից հրատարա-
 կուած. 2. Յիսուսի մանկութիւնը եւ 3. Պղնձէ քաղաքի ա-
 ռասպելական պատմութիւնը: Այս ձեռագրի առաջին եւ եր-
 րորդ յօդուածների վրայ ընթերցողը տեղեկութիւններ կը գանձ
 մեր այն հետազօտութեան մէջ, որ պատրաստում ենք Հայոց
 գրաւոր առականների վերայ. տես նոյնպէս մեր նկատողու-
 թիւն խորամանկ Աղուէսի եւ գայլի մասին «Կենդանի Հնու-
 թեան», (жив. старина) շորրորդ տետրի մէջ:

րին եւ առհասարակ պարսիկ ժողովրդին : Այդ իսկ
անվաւերականի օգտին են ասում փոխ առնուած
խօսքերը , ինչպէս قن — قن , աւելի եւս قن
— قن փայտ գնդակախաղի համար , որ պատա-
հում է Յիսուսի Մանկութեան Պատմութեան հայ
աղբիւրի մէջ : Առհասարակ մեր յիշատակարանը
գրուած է այն յետագայ դարերի գրականական լե-
զուով , որը յատուկ է հայկական գրաւոր հեքիաթ-
ներին եւ առակներին , որոնք , որքան յաջողուեց
ինձ առժամանակ պարզել , սերտ կապերով են
կապուած նոյնատեսակ երկերի հետ արեւելեան
ազգերի , գլխաւորապէս Պարսից եւ Արաբացւոց
գրականութեան մէջ : Արժ . Յուսիկ վարդապետի
ձեռագրում բաց են թողնուած վեց գլուխ , որոնք
բացառապէս վերաբերում են Մարիամ կուսին ,
Նորա ծնողներին , Նորա ծննդեանը , տաճարին ըն-
ծայմանը եւ այլն , որոնք կան Ալենեակի Մխիթա-
րեանների մատենադարանի ձեռքերում . յետոյ ,
ինչպէս կարելի է նկատել եւ իմ քաղուածներից ,
վերնագրերը ձեռքում անհոգ կերպով են դրուած .
մերթ նոքա վերաբերում են յաջորդ , մերթ նախըն-
թաց բնագրի : Անվաւերականը սկսուում է այսպէս :

1. “Եւ վաղիւն յարուցեալ առ զՄարիամ ու-
րախութեամբ սրտի առաջի իւր եւ ասէ . մեղա՛ տեառն
աստուծոյ . քանզի բազում անգամ զրպարտեցի զկու-
սութիւն քո սուրբ եւ ոչ յառաջ իմացա եւ ծանեա
եթէ ճշմարիտ է բանդ զոր ասես . եւ մինչ ՚բեռ
Յովսէփ զայս ամենայն զմտաւ ածէր խաւսէր եւ
զբաղ . . . :”

Այս կէս խօսքով ընդհատուում է բնագիրը .
հետեւեալ հինգ տողերը մի փոքր էլ աւելի կտրուած
են ձեռքի թերթի կտորի հետ . պահպանուած մա-
սից իմանում ենք , որ Յովսէփին գալիս է Աննա
դպիրը , որը առաջին ողջոյններից եւ հարցմունքներից
յետոյ հիւրասիրուեցաւ . ճաշի ժամանակ նա նկա-
տում է , որ Աոյսը յղի է (յղի ծանրացեալ) : Աննան

յայտնում է այդ Չաքարիա քահանայապետին, եւ Յովսէփին՝ Աուսի հետ միասին՝ դատաստան են կոչում. դատաստանում յայտնուում է նոցա անմեղութիւնը. ոչ Յովսէփ եւ ոչ Մարիամ շեղուած էին Աստուծոյ պատուիրանքներից: Ճշմարտութիւնը ակնյայտնի անելու համար ձեռնարկում են ջրով փորձելու:

“Ասէ քահանայապետն. արբուցից զջուրն յանդիմանութեան. եւ տէր յայտնեացէ զգործն ձեր եթէ ճշմարիտ էք: Յայն ժամ առեալ քահանայապետն Չաքարիա զջուրն ի փորձութեան՝ ի ձեռին իւրում եւ կոչեաց զՅովսէփ առաջի իւր եւ ասէ ցնա. այր դու հայեաց ի ծերութիւն յալեաց քոց. եւ տես յայտնապէս աչօք քո զքեզ կենաց եւ մահու եւ մի տար կամաւ զանձն քո ի փորձութիւն եւ ի կորուստ. ասէ Յովսէփ. կենդանի է տէր եւ սուրբ է անուն նորա. որ բնաւ չար զանձնէ իմէ ոչ գիտեմ. այլ եթէ տէր կամեսցի զիս անմեղութեամբ դատել, կամք տեառն լիցին: Եւ առ ժամայն ետ քահանայապետն ըմպել զջուրն Յովսէփա՛ եւ ասէ. գնա փութով երթալ եւ դառնալ. եւ Յովսէփ ընթացեալ գնաց եւ գա[ւ]ր իջանէր ողջանդամ եւ անփորձ մնալով եւ իբրեւ տեսին անմեղնութէ ոչ մնասեցաւ, երկեան յոյժ:”

Չնայելով իւր անմեղութեան, Յովսէփ քաղաքի վայրահաջութիւններից եւ իւր ծանօթների արած ծաղրածութիւններից ազատուելու համար որոշեց ծննդեան ժամանակ տանել Մարիամին հեռաւոր աշխարհ:

2. “Յաղագս ծածուկ գնալոյ նոցա. երթալ ի Բեթղահեմ:”

Յովսէփ պատրաստեց պաշար, ժողովեց կահկարասիքը եւ ճանապարհ ընկաւ Ավսէ կրտսեր որդու եւ Մարիամի հետ, որին նստեցրեց գրաստի վերայ:

¹ Պէտք երկուսից մինը լինի՝ կամ “փորձութեան,” կամ “ի փորձութիւն,”

Մարիամ ճանապարհին տեսիլք տեսաւ, որոնց մասին եւ խօսում էր Յովսէփի հետ, երբ նա յանկարծ ծննդեան մօտ լինելը տեսնելով, ասաց Յովսէփին:

«Իջոյ զիս ի գրաստէ աստի. զի մանուկն ստիպէ զիս: Յովսէփ ուրախացեալ ասէ, ուր կամիս զի տարայց զքեզ: Ասէ Մարիամ. փութա իջոյ զիս վաղվաղակի. զի նեղէ զիս մանուկս: Ասէ Յովսէփ. զինչ լինիմ արդեալք, որ պատահեաց ծնունդ գորա ոչ ի շէնս այլ ի տեղի անապատի եւ անմարդաբնակ. որ ոչ գոյ ուրէք աւթեւանք:»

Մօտակայքում երեւեցաւ մի այր, ուր վատ եղանակ պատասպարուում էին հովիւները խաշինքի հետ միասին: Յովսէփ թողեց այրում Մարիամին եւ Ովսէին, իսկ ինքը վաղեց մանկաբարձ որոնելու. շուտով նա հեռուում տեսաւ մէկին, որն Եւան էր. գորա հետ էլ վերադարձաւ Յովսէփի ծննդականի մօտ:

3. «Պատմութիւն յաղագսն շանաց եւ սքանչելեաց որ գործեցաւ ի յայրն. » եւն: Ծնունում է Քրիստոս հրաշքով, որ Աուսի անարատութիւնն է վկայում: Եւա պատմում է հրաշքի մասին Երուսաղէմից դեռ նոր եկած մի կնոջ, բայց այդ կինը որ կոչուում էր Սողոմէ, չէ հաւատում Աուսի անմեղութեանը. իբրեւ պատիժ՝ Սողոմէի ձեռքը շորանում է. երբ նա հրաշալի բժշկութիւն է ստանում, հրեշտակը հրամայում է նորան պատահածի մասին քաղաքում լուր չտարածել, որպէս զի այս ամէնը չհասնի Հերովդէսի ականջը:

4. «Յաղագս վասն հրեշտակին կոչելոյ զառ հովիւսն զաւետաւոր բարբառն եւ յայրն փութով հասեալ նոցա բազում ընծայիւք երկրպագութիւն տեսանելով:»

Մանրամասնօրէն նկարագրուում է այս գլխում ի միջի այլոց մոգերի գալուստը երկրպագութեան արեւելեան աշխարհներից. մոգերի առաջնորդներն էին երեք եղբայրներ, Պարսից թագաւոր Մելքոնը, Արաբների թագաւոր Բաղտասարը եւ Հնդկաց թա-

գաւոր Գասպարը : Պարսից թագաւորի ընծաների թուում գտնուում էր մի ձեռագիր ապագայ մեղքերի թողութեան մասին , որ տուեց Աստուած Ադամին իբրեւ սփոփանք կորսուած Գրախտի համար . ձեռքից ձեռք անցնելով , վերջապէս հասաւ Աիւրոսի ձեռքը , եւ այդ օրից ի վեր նա պահուում էր Պարսկաստանում :

5. « Յաղագս վասն գալստեան տեառն քառասնօրեա ի տաճարն : » Այս գլխում ի միջի այլոց պատմուում է ութերորդ օրը թլփատման եւ նորան Յիսուս անունը տրուելու մասին :

6. Այս գլխի վերնագիրը կպցրած է ձեռքում : Նորա մէջ պատմուում է թէ ինչպէս Բեգովը անունով « Ապօրէն մարդը Երուսաղէմ քաղաքից » իմաց տուեց Հերովդէսին , որ մոգերը ժամանեցին այցելել Բեթղեհէմը , երկրպագել Յիսուսին եւ հեռանալ : Մանուկների կոտորածը այս իսկ գլխի յաջորդ նիւթն է կազմում :

7. « Յաղագս վասն դարձեալ նենգութեամբ Չաքարիա զհայրն Յովհաննու » եւ այլն : Հերովդէս նոյնպէս խստիւ որոնում էր Յովհաննէս մանկանը : Չաքարիայի կինը փախաւ Յովհաննէս որդու հետ անապատ լեռները : Յովհաննէսի մօր աղօթքով գետինը բացուեցաւ եւ կլանեց մօրը՝ որդու հետ միասին , տալով նրանց այդպիսով ապահով ապաստան : Չաքարիա հօրից ոչ մի տեղեկութիւն չստանալով նորա որդու ուր գտնուելու մասին , Հերովդէս մարդիկ ուղարկեց , եւ Չաքարիա սպանուեցաւ տաճարի մէջ : Սրբութիւն Սրբոցի մէջ սեղանն ուղղուեցաւ Չաքարիայի արիւնով , իսկ նորա մարմինը անհետացաւ :

8. Հետեւեալ ըստ կարգին ութերորդ անվերնագիր գլխում պատմուած է Յովսէփի փախուստը Եգիպտոս Մարիամի եւ Յիսուսի հետ : Պանդուխտները ընկան քառասուն յելուզակների առաջնորդի ձեռքը , որի մօտ Յիսուս Քրիստոս կատարեց մի քանի

հրաշքներ: Այն աւազակը, որ խաշուած էր Փրկչի
աջ կողմը, այդ առաջնորդի Գեմաս որդին էր:

Հարունակելով իրենց ճանապարհը, քաղաք-
ներից մէկում մանուկ Յիսուսը, որպէս զի զուար-
ճացնէ մանուկներին եւ ցոյց տայ Իրեն, բարձր տա-
նիքից ցած իջաւ արեւի շողի վերայով, որ թափան-
ցում էր պատուհանից:

Մշտապէս հալածուելով Հերովդէսից, Յով-
սէփ ընտանիքի հետ վերջապէս հասաւ մի քաղաք,
որի դռների վերայ նկարուած էին թալիսմաններ.
այստեղ Յիսուս գնաց Ապողոնի տաճարը նայելու:

9. «Յաղագս վասն Յիսուսի խորտակելոյ
ղկուռսն եւ կործանել զմեհեանս դիւաց. եւ բազ-
մութիւնք մարդկան որ մեռան անդ եւ յարութիւն
որ եղեւ:»

Յետոյ այստեղ պատմուում է թէ ինչպէս
նոյն քաղաքում Յովսէփին՝ ընտանիքի հետ միասին
հրաւիրեց մի հարուստ մարդ. այդ Երուսաղէմից
եկած Հրէայ Եղիազարն էր, Ղաղարոսի, Մարիամի
եւ Մարթայի հայրը: Նոքա պանդուխտներին մօ-
տիկ ընկեր դարձան: Հերովդէսի մահից յետոյ
փախստականները իրեն իսկ Յիսուսի կամքով եւ
հրեշտակի ազդմամբ համարձակուում են վերա-
դառնալ հայրենի աշխարհը, առաջին ժամանակնե-
րում՝ իսկապէս նորան սահմանակից երկիրը:

10. «Գարձեալ հրեշտակին երեւել զալ ի
յաշխարհն իւր Նազարէթ» եւայլն: Ճանապարհին
դէպ ի Նազարէթ պանդուխտները կանգ առան Արա-
բիայի սահմաններում գտնուող մի քաղաքում. քա-
ղաքը լի էր մեհեաններով. դեւերը տաճարներից
քաղաք թափուեցան, որպէս զի բնակիչներին եկո. որ-
ների դէմ գրգռեն, բայց քաղաքացիներից ոչ մէկին
չգտան: Յիսուս կործանեց կռապաշտների բոլոր ա-
ղօթատները. մանուկ Յիսուս այն ժամանակ շորս
տարեկան էր: Նա սիրով էր վարվում հասակակիցների
հետ, որոնք նոյնպէս փոխադարձաբար հնազան-

դուժ էին Նորան, կատարելով Նորա ամէն մի ցանկութիւնը: Յիսուս բժշկում էր մանուկներին ախտերից եւ հարուածներից եւ ամէն կերպով պաշտպանում էր նոցա: Միանգամ նորասի Արիասը, Թամարի որդին, որ քնած էր բարձր պատշգամի վերայ, ցած ընկաւ եւ սպանուեցաւ. մանուկները երկիւղից յանցանքը ձգեցին Յիսուսի վերայ. դատաստանում Իրեն պաշտպանելու համար Յիսուս գլխաւորապէս յենում էր մի պարագայի վերայ. ուղիղ է, մանուկ-ընկերներս միաձայն վկայում են իմ յանցանքը, ասում էր Նա, «բայց ոչ ոք չէ վկայում, որ նոքա ճշմարիտ են ասում»: Բայց դատաւորը անողոքելի էր. այն ժամանակ Յիսուս արդարացրեց Իրեն սպանուածի բերանով, որին նա առժամանակ յարութիւն տուեց:

11. «Յաղագս վասն ելանելոյն նոցա յԵզրիպտոսէ եւ դալ ի կողմանս հարաւոյ յաշխարհն Արաբիա. տղայութիւն՝ զոր առնէր Յիսուս եւ մահուան որ եղեւ յարութիւն եւ մեռելոց:»

Արաբիայից պանդուխտները եկան Ասորոց աշխարհը, Շահապրաւտ քաղաքը: Յիսուս այդ ժամանակ հինգ տարուան եւ երեք ամսուան մանուկ էր: Յիսուսի կեանքում պատահած գլխաւոր դէպքն էր Շահապրաւտ եղած միջոցին Նորա արշաւանքը մանուկների հետ դէպ ի անապատ. մանուկները դիտաւորութիւն ունէին որսորդութիւն անելու, բայց ոչ մի երէ չերեւեց, եւ դեռ ծարաւից ու քաղցից էլ սկսեցին նեղուել. այն ժամանակ Յիսուս փայտի հարուածով ժայռից ջուր բղխեցրեց. հոսած աղբիւրի մէջ մանուկները ի դէպ ձուկ բռնեցին եւ տուն դարձան հարուստ աւարով, բայց այդ միջոցին քաղաքից անհետացաւ Շարուհի փոքրիկ Մովսի որդին. ծնողները շփոթութեան մէջ ընկան, դատ բացուեցաւ.

: «Տղայութիւն», նշանակում է՝ մանկութիւն, շարած՝ ծիութիւն, բայց կարող է նշանակել եւ «արիութիւն, հերոսութիւն, կործութիւն»:

մեղադրեցին Յիսուսին . դատաստանուժ Յիսուս արդարացրեց իրեն դարձեալ հրաշքով :

12. “Յաղագս փոխելն նոցա անդ(ի) եւ գնալ յերկիրն Ասորիստան , եւ այլն : Ասորիքիցն ժգե հները ուղեւորուեցան դէպ ի քանանացւոց երկիրը . այստեղ Մադիամ քաղաքում մանուկները կամեցան չարչարել նորատի անձանօթին , վեցամեայ Յիսուսին . Յիսուս առաւ հող , նորանից շինեց մի թռչուն եւ կենդանութիւն տալով իւր շնչով , ազատ թողեց , իսկ մանուկներին առաջարկեց բռնել նորան : Յետոյ նա առաւ դեանից փոշի եւ ցրուեց . օդը լցուեցաւ մօտեղներով , ճանձերով , մեղուներով ու պիծակներով , եւ քաղաքը հանգստութիւն չունէր : Յովսէփ եւ Մարիամ վճռեցին անզուսպ Յիսուսին տալ ուսման (“ի գործ արուեստի ի դպրութիւն ,”):

13. “Յաղագս երթալոյ նոցա յերկիրն [Քանանու] եւ տղայութեան զոր առնէր Յիսուս եւ մահուանն որ եղեւ իսկ եւ յարութեան եւ մեռելութեան զոր արար Յիսուս :”

Իսրայելացւոց երկրում , Բողոսորոն քաղաքում թագաւորում էր Բարէյեսու անունով մի երկիւղած հրէայ : Բարէյեսուն սիրալիր կերպով ընդունեց Յովսէփին , երբ նա ընտանիքի հետ միասին հասաւ Բողոսորոն , խոստացաւ նորան իւր հովանաւորութիւնը , եւ Յիսուսի կրթութիւնը յանձնեց Քամաղիէլ ուսուցչին : Եօթնամեայ Յիսուս շփոթեց ուսուցչին իւր հարցերով եւ Քամաղիէլ չուզեց իւր մօտ պահել Յիսուսին : Յովսէփ Քամաղիէլի խորհրդով սկսեց Յիսուսին սովորեցընել հիւսնութեան արուեստը . այդ միջոցին երկու անգամ Յիսուս հրաշք գործեց եւ երկու անգամն էլ քարշմամբ երկարացնելով փայտը Յովսէփի ձեռքում պէտք եղածին շափ . այդ դէպքերից մինի ժամանակ Յովսէփ թագաւորին ընծայ էր պատրաստում մի գեղեցկաքանդակ տախտակ (“տախտակ մի գեղեցիկ քանդակեալ ,”)

իսկ միւսի ժամանակ թագաւորի պատուէրով աշխատում էր պալատի շինութեան վրայ:

14. «Յաղագս գնալոյ նոցա ի քաղաքն Տապարիա, ներկութեան եւ տղայութեան զոր առնէր Յիսուս:»

Տապարիա քաղաքում Յովսէփ ընտանիքի հետ միասին ապաստան գտաւ Ուղ ներկարարի մօտ: Ուղ յանձն առաւ իւր արհեստը սովորեցնելու Յիսուսին, որն արդէն ինը տարեկան եւ երկու ամսական էր: Միանգամ Ուղ ամբողջ քաղաքից պատուէրներ ժողովեց, զգուշութեամբ դարսեց ներկերը եւ ինքը գիւղ գնաց գործի. երթալուց առաջ նա պատուիրում էր իւր աշակերտին զգոյշ լինել, նայել տունը եւ խանութի իրերը («դուքանիս իրաց»), որպէս զի ամէն ինչ ամբողջ եւ պահպանուած մնայ. «Մեզ պէտք է, ասում էր Ուղ, հաշիւ տալ քաղաքացիներին եւ գանձարանը հինգ հարիւր դէնար ձգել»:

Բայց հազիւ տէրը անհետացաւ, Յիսուս բացեց պահարանի դուռը, առաւ ներկերը եւ բոլորը թափեց կապոյտ ներկի տակառի մէջ. յետոյ նա թողեց տունը:

«Եւ ելեալ գնաց ըստ սովորութեան իւրում ի խաղալ. ո[ւ]ր մանկունքն քաղաքի ժողովեալ էին. եւ ընդ նոսա գաւտէմարտ եղեն (այսպէս) զամուլաջիւս կարճեցուցեալ. եւ տղայքն անկեալ լային ի վերայ երեսաց իւրեանց եւ ոչ կարէին կանգնել. եւ նա ձեռն դնէր եւ հաստատէր զնոսա. փշէր ընդ դէմ երեսաց տղայոց եւ կուրացուցանէր զաչս նոցա. եւ դարձեալ ձեռն ածէր եւ լոյս տայր նոցա. եւ առեալ զփայտն ի ձեռն եւ ձգէր ի մէջ տղայոցն. եւ առիւծ լինէր. զամենեսեան փախստական առնէր. եւ զորս յարեալ (այսպէս) վիշապն՝ ձեռն ածեալ եւ բժշկէր զնոսա. եւ ածէր զմատունս ի լսելիս տղայոցն եւ խլացուցանէր. դարձեալ փշէր եւ լսողութիւն ածէր. առեալ զքարն ի ձեռն փշէր եւ իբրեւ զհուր

բորբոքէր եւ ձգէր առաջի տղայոցն. կիզուր զհողն
իբրեւ զխաիւ շոր. եւ դարձեալ առնէր զքարն ա-
ռաջի բնութեանս (այսպէս) փոխեալ. առեալ զտղայսն
միաբանեալ երթեալ յեզր ծովուն. եւ առեալ
զգունդն եւ զճոկանն ընթացիւք երթա[յր] ի վերայ
ջրոյն իբրեւ ի վրայ պաղի խաղալ [ե]օք:»

Մանուկները ափշած էին այն ամէնով, ինչ որ
տեսան. եւ գնացին պատմելու քաղաքի բնակիչնե-
րին. քաղաքացիները ժողովեցան նայելու հրաշալի
մանկան վերայ: Եկաւ Յիսուսին եւ Յովսէփ՝ կշտամ-
բելով թէ ինչո՞ւ Նա թողեց ներկարարի տունը եւ
մոռացաւ տիրոջ յանձնարարութիւնը: Տանը Նորան,
յանդիմանեց Մարիամ մայրը, թէ արդէն երեք օր է,
որ Նա ոչինչ չէ անում: Յիսուս հաւատացնում էր,
որ տիրոջ մօտ ամէն ինչ կարգին է, որ Նա ներկա-
րարի բոլոր յանձնարարութիւնները կատարել է:
Տէրը վերադարձաւ. տեսնելով նորան, Յիսուս ու-
րախութեամբ վազեց նորան ընդ առաջ եւ խոնար-
հուեցաւ մինչեւ գետինը: Աւղ սիրալիւր կերպով
ողջունում էր նորան, բայց սաստիկ բարկացաւ, երբ
նկատեց, որ Յիսուս բոլոր գոյների ներկերը առանց
խտրութեան նետել է կապոյտ ներկի տակառի մէջ:
Յիսուս հանգստացնում էր ներկարարին, հանգստա-
ցնում էր Յովսէփին եւ Մարիամին որոնց գանգա-
տուեց տէրը. Յիսուս հաւատացնում էր, որ Նա սո-
վորել է այդպէս անել իրեն իսկ ներկարարից, եւ
մնաս չկայ որ բոլոր ներկերը խառնուած են մի տա-
կառում: Տէրը համբերութիւնը կորցրեց, վերցրեց մի
կոփիչ եւ պատրաստուեց ծեծել Յիսուսին. Յիսուս
փախաւ, ներկարարը նետեց նորա ետեւից կոփիչը
եւ, վրիպելով, ընկաւ Նորա ետեւից. Յիսուս դուրս
եկաւ քաղաքի դռներից, հասաւ ծովին եւ սկսեց
վազել ջրի մակերեւոյթի վերայով: Գրգռուած Աւղ
սկսեց օգնութեան կոչել քաղաքացիներին. Ինձ
կողոպտեց մանուկ Յիսուս կանչում էր նա: Սկսե-
ցին որոնել փախստականին. որոնեցին եւ ծովափին:

“Եւ ելեալ Յիսուս ի ծովէն նստէր ի վերայ վիմին ի նմանութիւն տղայոյ . գային հարցանէին քաղաքացիքն . մանուկ՝ դու ոչ ես տեսեալ Յիսուս որդի ծերոյն . ասէ մանուկն . ոչ գիտեմ . դարձեալ լինէր ի նմանութիւն երիտասարդի . հարցանէին ցնա . պատան[ե]ակ՝ դու ոչ ես տեսեալ զորդին Յովսէփա . ասէ Յիսուս . ոչ . դարձեալ լինէր ի նմանութիւն ծերոյ . գային հարցանէին ցնա . ալեւոր՝ ոչ ես տեսեալ որդի ծերոյ մի . ասէ ոչ գիտեմ :”

Չգտնելով Յիսուսին , քաղաքացիք բռնեցին Յովսէփին եւ սկսեցին նորան տանջել : Մինչ այս մինչ այն՝ ներկարար Աւղ , տուն վերադառնալով , նկատեց իւր բակում , որ կոփիչը արմատներ է արձակել , ծածկուել է սաղարթով , ծաղկել է եւ պտուղ է տալիս . իսկ երբ սկսեց նա ներկերը հանել տակաւից , տեսաւ որ մի ինչ որ հրաշքով իւրաքանչիւր ներկը պահպանել է իւր բնական գոյնը : Այս Աստուծոյ ձեռքի գործ է մտածեց ներկարար Աւղ . նա ներողութիւն խնդրեց Յիսուսից , պատմեց հրաշքի մասին քաղաքացիներին , որոնք ազատ թողեցին Յովսէփին , եւ ներողութիւն խնդրելով ընկաւ Յովսէփի եւ Մարիամի ոտքը :

16. “Յաղագս երթալոյ նոցա յԱրեմաթեա քաղաքի եւ տղայութեան զոր առնէր Յիսուս եւ մահուանն որ եղել իսկ եւ յարութեան եւ մեռելութեան զոր արար Յիսուս :”

Արդէն ինն տարեկան էր Յիսուս , երբ նա խաղում էր Գալիլիայի Արեմաթեա քաղաքի մանուկների հետ . նոցա ներկայութեամբ Նա հրամայում էր ժայռին խոնարհեցնել գագաթը , եւ ժայռը հնազանդում էր : Արիմաթեայում Յիսուս կուրացրեց մի պատանի , որ հալածում էր Նորան , եւ նորից վերադարձրեց նորան տեսողութիւնը . նոյն իսկ Արիմաթեայում կրկնուեցաւ նորա հետ էապէս միեւնոյն բովանդակութիւնն ունեցող բազում անցքերից մէկը . տղաներից մինին իւր սեփական անզգուշու-

Թիւնից կամ իւր ընկերների շարամտութիւնից անակնկալ մահ է հասնում, մանուկները մեղադրում են Յիսուսին, իսկ Նա արդարանում է սպանուածի բերանով, որին եւ յարութիւն է տալիս. Արիմատեայում սպանուածն էր նորատի Յովաթան Բերիայի որդին («Յովաթա որդի Բերիա»), որին ընկերները խռովութեան տաքացած ժամանակ հրել էին ջրհորը եւ խեղդել էին:

17. «Յաղագս երկմտելոյ անդի եւ գնալ յարեւելեան լերինն եւ տղայութեան զոր առնէր Յիսուս ընդ մանկունս:»

Արիմատեայից Յովսէփ ընտանիքի հետ յառաջ էր գնում Քալիլեայի միջով, ուր Յիսուս թափառեց վեց ամիս. Նա խօսում էր մանուկների հետ, բայց մանուկները Նորան չէին հասկանում. այն ժամանակ Նա նստաւ մի ջրհորի մօտ. մանուկները ջրի էին գալիս քաղաքից, իսկ Յիսուս առնում էր նոցանից սափորները, քարին զարնելով ջախջախում է եւ կտորները ջրհորն էր ձգում. այդպիսով Նորա մօտ ժողովուեցու մանուկների բազմութիւն. նոքա չէին համարձակուում տուն գնալ առանց ջրի եւ առանց սափորի, սակայն յետոյ Յիսուս փայփայեց մանուկներին, հրամայեց ծովի (այսպէս) ալիքներին վերադարձնել մանուկներին ջրով լի սափորները, եւ այդպէս էլ եղաւ: Յիսուս հրամայում էր բարձր ծառերին խոնարհեցնել ճիւղերը, նստում էր նոցա վերայ ընկերներին հետ եւ նորից հրամայում էր բարձրանալ, եւ ճիւղերը հնազանդում էին: Յիսուս բժշկեց բորոտութիւնից մի երկոտասանամեայ մանուկ:

18. «Գարձեալ անդ [ի] գեղ մի գնաց. բժշկութիւն եւ սքանչելիս զոր արար ի հիւանդս:»

Յովսէփ Մարիամի եւ Մանկան հետ գնում է Եմմաուս գիւղը: Յիսուս մօտակայ Եփայա գիւղում բժշկում է բորոտութիւնից մի հրէայ մանուկ, Յուդայի ցեղից:

19. “Յաղագս վասն հրեշտակի որ աստ առնել Յովսէփի գնալ ի քաղաքն Նազարեթ եւ սքանչելեացն եւ բժշկութեան:”

Հրեշտակը երեւում է Յովսէփին եւ հրամայում է բնակուել Նազարեթում. այստեղ Յիսուս, որն արդէն տասնեւերկու տարեկանից անց էր, հաշտեցնում է երկու խռոված մանուկներ — Մաղաքիա եւ Միքիա հարազատ եղբայրներին: Մարիամ մայրը Յիսուսի հետ արած խօսակցութեան մէջ յայտնում է իւր երկիւղը Նորա ապագայի վերաբերմամբ. “Մենք հոգս էինք քաշում քո մանկութեան օրերին, որ Գու շտապէիր մի օրեւէ արհեստով պարապելու,” ասում էր նա, “բայց Գու չհնազանդեցիր եւ այժմ Գու կատարելահասակ այր մարդ դառար, ի՞նչ պէտք է անես Գու:” Յիսուս անբաւական էր, որ մայրն էլ չէ հասկանում իւր կոչումը: Պանդխտելով Գալիլիայում, Յիսուս բժշկեց ասորի երեսնամեայ Աիրամին, եւ անդամաւորյժ ծերունի հնդկաստանցի հրէայ Բաղտասարին, որ բժշկի որդի էր. նոցանից առաջինը (Աիրամ) բժշկուեց Բոյսբորոյն գիւղում: Յետոյ Յիսուս ժամանեց Խորտար եւ Ճոտար երկու զինուորներին կռուելիս: Խորտար եւ Ճոտար Արեւելքից Յիսուսին երկրպագութեան եկած մոգերի զօրքիցն էին. այդ զինուորները մնացին քաղաքում (Երուսաղէմում) արքունի ծառայութեան մէջ, երդում տալով մինը միւսին, որ ամէն մի աւար կը բաժանեն: Յիսուս հաշտեցրեց նոցա:

Փրկչի Մանկութեան Պատմութեան հայ աղբիւրը ըստ Յուսիկ վարդապետի ձագրին վերջանում է Յիսուսի հետեւեալ կարճ խօսակցութեամբ Խորտար եւ Ճոտար զինուորների հետ:

“Ասէ Յիսուս զինչ կամիք առնել ասացէք զճմարիտն. [ասեն.] որպէս կամք քո հրամայեն. զի այս աւր յայտնի դատաւոր երեւեցար ի միջի մեր զի տեսաք զքեզ. շիջաւ բարկութիւն մեր եւ աստու-

ծոյ սէրն եկն ի վերայ մեր. եւ ի դաւ թո՞ առ մեզ
 ուրախացան սիրտ[ք] մեր: Ասէ Յիսուս եթէ կա-
 միք զնձութիւն աստուծոյ ընկալցուք (-ջնք) ի
 սիրտս ձեր. եւ Քրիստոսի մարդասիրին փառք յաւ-
 իտեանս ամէն:»

Աարճ ոտանաւոր աղբիւր, որը ցոյց է տալիս,
 որ հեղինակը ծանօթ էր Յիսուսի Մանկութեան
 հէնց այդ իսկ խմբագրութեան հետ, դանում ենք
 մենք հայ բանաստեղծ Յովասափ Սեբաստացու մօտ
 (ԺԶ դար): Նորա Հին եւ Նոր Ատակարանի շափաւոր
 մեկնութեան մէջ (ձագրը յօժարաբար յանձ-
 նուած ինձ բժիշկ Թ. Զաքարեանից, դ 2b — 9a
 թ.) 38 գլխի մէջ Մարիամի ծննդեան եւ Աւետ-
 ման մասին եւ 39 ի մէջ Յիսուսի Քրիստոսի Ան-
 ճառելի Ծննդեան մասին կան մի քանի անվաւե-
 րական նշաններ, ի միջի այլոց յիշատակութիւն
 յանդիմանութեան ջրի մասին, բայց դորա փոխա-
 նակ նորան հետեւող գլուխները ներկայացնում են,
 աննշան փոփոխութեամբ, Յիսուսի Մանկութեան
 մեր խմբագրութեան համապատասխան տեղի բո-
 վանդակութիւնը, բայց բովանդակութիւնը կրճա-
 տուած է. օրինակի համար յառաջ կը բերեմ ներ-
 կարարի հետ պատահած դէպքը:

“Գնացեալ Տապարիայ քաղաքըն մըտին.
 Անդ այր մի Խորայէլ անուն կոչէին.
 Ետուն զյիսուս յարւեստ ներկարութին.
 Եւ նայ տարեալ եցոյց ըզգործըն ներկին.
 Ասէ. որդեակ, կացիր դու յայս մի տեղին.
 Եւ ինքըն զընացեալ բերել կերակրին.
 Եւ յիսուս ժողովեաց զամէն կըտաւին
 Եւ եդ ի մի կարաս որ սեաւ ներկ էին:
 Զի լինելոց էր սեաւ կապոյտ եւ դեղին.
 Ոմըն կանաչ կարմիր որդան պիտէին.
 Եկեալ վարպեան ետես ի սեւ կարասին.
 Բարկացաւ եւ յիսուս փախեաւ ի նըմին:
 Եւ նա՛ էառ զկոփիշն ընկէց հետ նորին.”

Նոյն ժամն արմատացեալ պըտղով ի տեղին
 եւ յիսուս փախուցեալ ի վերա ծովին
 երթայր անթաց ոտիւք որպէս ցամաքին :
 Յայն ժամ զահի հարեալ ընդ հրաշքս բանին
 եմուտ եհան զկըտաւսն ի միջոյ կարսին ,
 որպէս եւ տեարք նոցա յոր գուն ուզէին՝
 Սեւ եւ կապոյտ , կանաչ , կարմիր եւ դեղին :
 Մինն ասէ . կըտաւոյս իմ ներկ ոչ պիտին .
 եհան զնորա սպիտակ որպէս զառաջին .
 եւ որք ըզնայ տեսին կամ լըսէին ,
 Զաստուած աւրհնաբանեալ փառաւորէին : »

ԺԱ.

Աստուածածնի Տեսիլը հայ գրականութեան
 մէջ, որքան յայտնի է ինձ, կայ երկու խմբագրու-
 թեամբ. տարածուածը՝ որ կցուած է յունական
 Ամենասուրբ կուսի Յայտնութեանը¹ եւ որից ես
 գտել իմ երեք օրինակ², եւ համառօտը կամ
 գուցէ կրճատուածն³, որի բովանդակութիւնն ես
 յառաջ եմ բերում ստորեւ, քաղուածով եւ մի-
 քանի տեղերի բառացի թարգմանութեամբ :

« Տեսիլ սուրբ կուսին Մարիամու աստուածա-
 ծնին զոր գրեաց սուրբ առաքեալն եւ աւետարանիչն

¹ Tischendorf, Apocalypses Apocryphae. Lipsiae, pp. XXVII—XXX.

² Էջմ. Թիւ՝ 1636, 1637 եւ 1638 ձագրեր (տես Յուցակը). առաջին երկուսի մէջ Տեսիլը ունի այս վերնագիրը «Տեսիլ սուրբ Աստուածածնի, որ Սուրբ կոյսը տեսաւ դժոխքի վերաբերմամբ», վերջինի մէջ — «Սուրբ Աստուածածնի հարցմունքները եւ հրեշտակի պատասխաները», իսկ Տեսլեան սկիզբը բոլոր երեք ձագրերում միօրինակ է. «Մտածեց Ամենասուրբ Մարիամ Աստուածածինը գնալ Էլէօնի սարը, կանգնել աղօթքի», եւ այլն : Շատ ժամանակ չէ, որ կարդալով Աս. Թանգարանի Msc. Arm. Թիւ 3, ես գտայ քարոզների մէջ այս իսկ Աստուածածնի Տեսիլը եւ Ս. Գրիգորի Տեսիլը : Յարմար գէպքում կ'աշխատեմ աւելի մանրամասն տեղեկութիւն տալ այս Տեսիլների մասին ըստ Աս. Թանգ. ձագրին :

³ Էջմ. ձագր ԺԶ դարու՝ Թիւ 1631, 85b — 90a. (Տես Յուցակը¹)

քրիստոսի Յոհաննէս. զի նա սպասաւորէր սրբոյն
կուսին մինչեւ փոխեցաւ յաստեացս:

“Սուրբ կոյսն Մարիամ մայր բանին աստուծոյ.
որ հանապազ ի բարեխաւսութիւն կայ առաջի աս-
տուածութեան վասն ամենայն հաւատացելոց քրիս-
տոսի. յորժամ փոխել կամէր յաշխարհէս եւ եր-
թալ յանտրտում ուրախութիւնսն. զմտաւ էաժ՝
վասն հոգոց արդարոց եւ մեղաւորաց՝ թէ զի՞նչ լի-
նին եւ կամ մեղաւորաց հոգիքն որպէս տանջին՝
եւ արդարոցն հոգիքն յորում տեղոջ զուարճեալ
հանգչին:”

Աստուածածինը աղաչում է Տիրօջը հրաման
տալ իրեն նայելու մեղաւորների տանջանքների տե-
ղերը, եւ նորան՝ իբրեւ առաջնորդողներ՝ յայտ-
նուում են Գաբրիէլ եւ Միքայէլ հրեշտակապետ-
ները:

“Բացան սանդարամետք անդնդոց եւ վարեցաւ
խաւարն եւ մութն որ կայր ի վերայ մեղաւորացն:
Եւ ետես ամենասուրբ կոյսն զի կային ի միում տեղ-
ւոջ բազմութիւն արանց եւ կանանց որ հառաչէին
եւ կոծէին ի մէջ բոցոյն: Ասէ սուրբ աստուածա-
ծինն՝ ո՞վ են այնոքիկ որ այնպէս տանջին եւ կամ
զի՞նչ մեղաց են պարտականք: Ասէ հրեշտակապետն
[Գաբրիէլ]՝ դոքայ են որ ոչ հաւատացին ի հայր
եւ յորդի եւ ի հոգի սուրբ. վասն այնորիկ աննե-
րելի է տանջանք նոցա: Եւ հայեցեալ յայլում
տեղւոջ ետես խաւար սոսկալի եւ ի մէջ խաւարին
երեւէին արք եւ կանայք եւ ձայնք նոցա ելանէր
ողորմագոյն քան զամենայն ողբս՝ եւ ի սաստիկ
խաւարէն սեւացեալ էին նոքա եւ աղաղակէին վայ
ի վերայ վայի: Ասէ ամենասուրբ կոյսն. ո՞վ են նոքա
որ խաւարեալ են եւ կամ զի՞նչ դառնագոյն եւ շար
գործոց են մեղապարտք: Ասէ հրեշտակն. Ո՞վ սրբ-
բուհի մայր եւ կոյս, անհնարին է նոցա տեսանել
զլոյսն՝ այլ աղջամաղջին խաւարաւ ծածկին մինչեւ
ի զալուստն տեառն. յորժամ որդին քո յայտնեալ

որպէս զարեգակն յերկնից ծագէ: Եւ հայեցաւ աստուածածինն յերկինս՝ եւ գոչեաց հառաչմամբ եւ ասէ. տէր իմ միածին աստուած բան հաւր՝ որ ստեամբք իմովք դիեցուցի՝ լուր աղաչանաց աղախնոյ քո եւ անուամբ զաւրութեան քո վերասցի խաւարն եւ տեսից զպատժեալն: Եւ առ ժամայն վերացաւ խաւարն եւ բացան ամենայն տեղիք տանջանացն եւ երեւեցան անթիւ բազմութիւնք մարդկան եւ լալումն եւ ողբումն գայր ի նոցանէ սաստիկ յոյժ: Յայնժամ սրբուհի աստուածածինն բազում արտասուս եհեղ. յորժամ ետես զնոսա . . . : »

Այս մեղաւորները դատապարտուած են եղել նորա համար, որ չեն հաւատացել Փրկչին:

“Ասէ սուրբ աստուածածինն ընդ հրեշտակն. եկայք երթիցուք յայս տեղի տանջանաց՝ եւ իբրեւ գնացին, տեսին գետ մի հրեղէն եւ յորձանք նորա յորդահոս. եւ կային ի նմա բազմութիւնք արանց եւ կանանց՝ ոմանք թաղեալք մինչեւ ի գազաթունս՝ եւ ոմանք մինչեւ ի պարանոցսն եւ ոմանք բնաւ ոչ երեւէին: Ասաց սուրբ աստուածածինն. ո՞վ են այդոքիկ կամ զինչ գործք չարեաց նոցա որ յայս մեծ եւ յահագին տանջանս շարշարին: Ասէ հրեշտակն տեառն. որ մինչեւ ի գազաթունս թաղեալ կան. այնոքիկ են որ շարշարեցին զճնօղս իւրեանց եւ անարգեցին եւ արհամարհեցին եւ բարկացուցին սրտմտութեամբ եւ ժառանգեցին զանէծս նոցա. եւ որ մինչեւ ի պարանոցսն թաղեալ կան ի մէջ հրոյն՝ նոքա են որ ընդ որդեգիրս իւրեանց պոռնկեցան եւ ի մայր նոցա մեղանչեցին եւ զբարձրեալն աստուած բարկացուցին եւ վասն այնորիկ ընկեցան ի մեծագոյն կորուստն. եւ որ ամենայն մարմնովն թաղեալ կան ի մէջ բոցոյն՝ նոքա են կանայք շարք որ շնան եւ պոռնկին եւ յղանան եւ դեղ առեալ սպանանեն զմանկունսն. եւ թէ լինի որ գայ ի ծնունդ՝ խեղդամահ առնեն եւ սպանանեն. եւ որ մինչեւ ի մէջսն են ի տանջանս՝ նոքայ են որ եր-

դուան սուտ ի խաչ եւ յեկեղեցի եւ ի խաչելեալն
 աստուած: Եւ ետես յայլ տեղի մարդիկ՝ զի կա-
 խեալ կային զոտից իւրեանց՝ եւ հրեղէն որդունք՝
 լափէին զմարմինս նոցա: Ասէ աստուածածինն.
 զի՞նչ մեղս գործեալ են նոքա: Ասէ հրեշտակն՝
 նոքա են մեծատունքն որ զրկեցին զաղքատսն,
 խորեցին ի վարձուց եւ կողոպտեցին զանմեղս եւ
 եղին ի բանդի. առին կաշառ եւ թիւրեցին զդա-
 տաստան արդարոցն. հանին գողս եւ աւազակս
 յանցս ճանապարհաց եւ սպանութիւն գործեցին
 եւ ժողովեցին ոսկի եւ արծաթ բազում ի կորուստ
 անձանց իւրեանց: Եւ հայեցեալ յայլ տեղիս ամե-
 նասուրբ կոյսն՝ եւ տեսանէ կանայք զի կախեալ կային
 գլխիվայր եւ բանային զբերանս իւրեանց եւ թափէին
 զլեզուս իւրեանց թզաչափ եւ ելանէր բոց ծիրանի ընդ
 բերանս իւրեանց՝ ի նմանութիւն իժ[ից] եւ օձից,
 մտանէին եւ ելանէին: Ասէ սուրբ աստուածածինն.
 ո՞վ են այնոքիկ որ այնպէս դառն տանջանաւք չարչա-
 րին: Ասէ հրեշտակն. նոքա են ականջադիր կանայքն
 որ պատերազմ եւ կռիւ եւ մարդասպանութիւն գոր-
 ծել տային վասն ականջադրութեան իւրեանց՝
 վասն որոյ յիրաւի են տանջանքն այն նոցա: Ասէ
 սուրբ կոյսն՝ լաւագոյն էր մեղաւորաց թէ բնաւ
 չէին լեալ յաշխարհի եւ ոչ ունէին յարութիւն

¹ Արդան Այկեակցու աշխատութիւնների թուում
 գտնուում է ի միջի այլոց մի յօդուած՝ «Ասն անքուն որդանց»,
 այսինքն հրեղէն որդանց («եւ անքուն զնոսա ասացին՝ քանզի
 հրեղէնք են եւ ոչ ունին մարմինք զի ննջեացեն») Ի վկայու-
 թիւն նոցա ճմարիտ գոյութեան յառաջ բերելով Եսայի
 մարգարէի եւ Գրիգոր լուսաւորչի թողան, «Ներսէս Հայրա-
 պետի խօսքերը Արդան կարեկցութեամբ յիշում է նոցա
 գոյութեանը չհաւատացողներին. «Աչ դիտեն ողորմելիքն թէ
 հրեղէնք վիշապք են՝ ահաւորք եւ սոսկալիք որ ծնանին մե-
 զաւք մեր զոր գործեմք՝ ի դեհենական ծովն հրեղէն որ կայ
 ի ներքոյ հիմանց աշխարհի՝ որ լափեալ կիզէ եւն» Այս իսկ
 յօդուածում խօսուում է աշխարհիս վախճանի մասին եօթը
 դար անցնելուց յետոյ այսինքն աշխարհի ստեղծմանէ եօթը
 հազար տարի յետոյ: (Չագր. Լազարեան ճեմարանի, թիւ
 1172, 210b—222a թ.)

եւ ակն այս դժուարին տանջանացս եւ գնացին ըստ
 գործոց իւրեանց. եւ երանի է արդարոց եւ բարե-
 գործաց. զի արժանի եղեն նոքա արքայութեան
 երկնից. բայց վայ մեղաւորաց զի ընկալան նոքա
 զյաւիտենից կորուստն: Արդ՝ ով եղբարք իմ սի-
 րելիք լուայք զայս ամենայն մի ըստ միջէ եթէ
 որպէս տանջանք եւ կորուստ կայ առաջի մեր անո-
 ղորմելի. աղաչեմ զձեզ մի ձանձրանայք զբարիս
 գործել զի կարող լինիցիք հասանել խոստացելոց
 բարեացն եւ անթառամ պսակաց ի քրիստոս յի-
 սուս ի տէր մեր. որում փառք յաւիտեանս ամէն:»

ԺԵ.

Ժ.Օ. դարու նոյն ձագրից, որ է 1539 թու-
 ահանի՝ (Էջմ. Թիւ 1631) ես դուրս բերի ոտորեւ
 առաջ բերուած Պօղոսի Տեսլեան հատուածը: Ըստ
 բնաւորութեան համասեռ ժէ դարու ձագրերի հա-
 մապատասխան տեղերում, որոնց նկարագրութիւն-
 ները կը զետեղուին Յուլիանի մէջ (Էջմ. Թիւք 1636,
 1637 եւ 1638), մենք չենք գտնում այդ Տեսիլը,
 այլ գտնում ենք «Թուղթ Տեառն մերոյ Յսի Քրիս-
 տոսի, որ առաքուած էր Պետրոս եւ Պօղոս առա-
 քեալների՝¹ («Պետրոս եւ Պօղոս առաքեալների»
 1637 թիւն է աւելացնում) սուրբ տաճարը:» Իսկ
 մեր յիշատակարանի վերնագիրն է «Տեսիլ Պաւղոսի
 առաքելոյն. խաւսելն ընդ հրեշտակին»: Մեր դուրս
 բերածը պարունակում է նորա մասը, որ Առաքեալը
 տեսել է դժոխքում. նա կազմում է Տեսլեան եր-
 կրորդ կէսը մի քանի բաց թողնուած տեղերով, այն

¹ Բնագիրը տես Յուլիանում: Դատելով յառաջաբան
 եւ վերջաբան խօսքերից, որոնք ես դուրս եմ բերել այս թղթ-
 թից, մենք նորան ունինք թերեւս մի յօդուածում — Թուղթ
 Յարութեան մասին — վերոյիշեալ քարոզների ձագիր հաւ-
 աքածուի մէջ, (Աս. թանգ. Arm. N. 3.) որի մասին զեկու-
 ցանելու ժամանակ մենք միջոց կ'ունենանք աւելի ընդարձակ
 տեղեկութիւններ տալ Պօղոսի թղթի այդ հայ թարգմա-
 նութեան մասին:

է 99a—112b թ., որը՝ բռնելով ձեռագրում ընդ
ամէնը 96b—113a թ., սկսուում է այս խօսքերով:

“Տեսի զբազումս ի մէջ թանձրամած խաւարի.
յողոց հանի լացի եւ ասացի առ բարձրեալն. որով-
հետեւ տանջին. շէր բնաւ ստեղծեալ էիր զորդիս
մարդկան: Պատասխանի ետ հրեշտակն եւ ասէ. էր
լաս. միթէ դու ողորմած ես. քան զաստուած: Հայեցայ
եւ տեսի ալեւոր մի. եւ շորս հրեշտակ ածէին զնա
ի գետն հրեղէն. եւ գետն մինչեւ ի սիրտն հասա-
նէր. եւ եկն հրեշտակն եւ երեքժանի մահան ի
ձեռին իւրում. եւ հանէր զաղիսն ընդ բերանն նո-
րա: Եւ ասեմ. ո՞վ են սոքա տէր: Եւ ասէ. երիցա-
նին են՝ որ ոչ պաշտէին զպաշտաւն աստուծոյ. այլ
յորժամ յագէր ուտելոյ եւ ըմպելոյ՝ շնայր եւ մա-
տուցանէր պատարագ աստուծոյ: Նոյնպէս եւ այլն
տանջանէին այնպէս: Եւ ասեմ. ո՞վ են այսոքիկ.
եւ ասէ. եպիսկոպոսքն են որ ոչ առնեն տեսու-
թիւն ըստ կամացն աստուծոյ եւ զփառս անձին իւ-
րոյ խնդրեաց, ոչ եկաց որբութեամբ եւ ոչ գնայր ի
շնորհն աստուծոյ՝ որ տուեալ էր նմա եւ ոչ արար
իրաւունս որբոյն եւ այրոյն. վասն այնորիկ յաւի-
տեան տանջին: Միւս այլ եւս տեսանէի զայր մի.
որ ածեալ էր հրեշտակն ի հուրն ահագին եւ
սփռեալ ունէին զձեռն թագաւորեալ (թաթաւեալ^օ)
արեամբ: Եւ ասեմ. ո՞վ է սա տէր: Եւ ասէ սար-
կաւագն է որ կայր սպասաւոր քահանային եւ առ-
նոյր հաղորդ եւ շնայր եւ բարի ոչ գործեաց: Եւ
տեսանէի զայլ ոք զի արկանէին ի հուր մինչեւ ի
ծունկն. եւ եկն հրեշտակն եւ ածել [ե]աւ հարթէր
զըթունս եւ զլեզու նորա: Եւ ասեմ. տէր ո՞վ է
սա: Եւ ասէ գրակարդացն եւ վարդապետն որ ասեն
զպատուիրանն ժողովրդեանն եւ ինքեանք ոչ առ-
նեն. այլ կան անառակութեամբ. վասն այնորիկ
տանջին: Գարձեալ տեսի գուբս լի նշէջ հրով եւ
ազգի ազգի տանջանարանս. զոմանս անշէջ հուրն
եւ զոմն լի ցրտագինս սառնամանաւ՝ զոմն լի խաւ-

պրաւ (խաւարաւ) եւ զոմն լի հրացայթ շանթիւք՝
 զոմն լի ծրծմով եւ զոմն լի հրեղէն անքուն որդամբք՝
 եւ արկեալ էր անդ այրս եւ կանայս բազումս ան-
 համարս: Իբրեւ տեսի լալով ասացի ցհրեշտակն.
 ո՞վ են սոքա տէր: Եւ ասէ. նոքայ են որ արհամար-
 հեցին զպատուիրանն աստուծոյ՝ եւ ձայնի քահա-
 նայիցն ոչ լսեցին. այլ հեռացան կամաւք իւրեանց
 եւ ելին յաստուծոյ պատուիրանացն: Եւ տեսի զոմն
 որ տոկոս խնդրէին ի նմանէ եւ ասեմ. ո՞վ են սոքա:
 Եւ ասէ հրեշտակն. սոքա են որ վաշխ առնուն եւ
 տան: Եւ տեսի զոմանս ի ցրտագին սառնամանիքն
 եւ կախեալ զլեզուէ եւ շար հրեշտակք որ տան-
 ջէին զնոսա: Հարցի եւ ասեմ. ո՞վ են սոքա տէր:
 Եւ ասէ. երդմնահարք են. որ ուրացան զաստուած՝
 յերդնուն իւրեանց. վասն այնորիկ տանջին: Եւ
 տեսի պարիսպ հուր եւ անդ արկեալ էր բազում
 այրս եւ կանայս. եւ գազանք ծամէին զլեզու նոցա.
 եւ ասեմ. ո՞վ են սոքա տէր: Եւ ասէ հրեշտակն.
 բամբասողքն են: Հայեցայ եւ տեսի այրս եւ կա-
 նայս զի արկեալ էր ի գուբ խաւարի. եւ ասեմ. ո՞վ
 են սոքա տէր: Եւ ասէ. սոքա են որ ատեցին զպահս
 եւ զաղաւթս: Եւ տեսի զոմանս արկեալ ի խաւա-
 րուտ տեղոջ եւ կապեալ զոտս եւ զձեռս նոցա. եւ
 այնպէս տանջէին զնոսա: Եւ ասեմ. ո՞վ են սոքա
 տէր: Եւ ասէ. սոքա են անողորմքն. որ աղքատաց
 ոչ առնեն ողորմութիւն . . .

¹ Երդմամբ Աստուծուն ուրանալը լինում էր զանազան տեսակ, ինչպէս այդ տեսնուում է Արդան Այկեակցու եւ հետեւեալ տեղից, Չարաբանութեան մասին թղթում. (Էջմ. թիւ 1767, բ 3a թ.) “Որ սուտ վկայէ, ընդ պոռնիկան դատելոց է եւ որ երդնու ուրացութեամբ ընկեր է մարդասպանին եւ ուրացութեամբ երդմունք այսորիկ են. որ ասէ թէ ապիզար է ի հաւատոյն կամ ասէ թէ զշուն է պաշտել(եալ) կամ զսուտ [ասէ] կամ ծիր հանէ յանուն դիւաց կամ ոսկր առնէ (առնու^օ) եւ երդուի կամ ջրով լոյս անցուցանէ: Իսկ ի խաչ եւ յեկ[եղեցի] թեթեւ է քան զայնոսիկ. բայց քրիստոս յոյսն մեր բնաւ հրաժարեցոյց յերդմանէ մինչեւ ի մազ մի գլխոյ, եւն: Այստեղ ցոյց տրուած սնապաշտական սովորութիւները ծրով եւ ոսկրով նոյնպէս լուսով ու ջրով ինձ անյայտ են:

“Եւ տեսի զտարտարոսն ներքինս. եւ ի նմա
 էին այրս եւ կանայս բազումս. եւ վիշապք ծծէին
 զականջս նոցա: Եւ ասեմ. ո՞վ են սոքա տէր: Եւ
 ասէ. սոքա են որ յաւուր կիրակի հեշտացան յան-
 կողինս իւրեանց եւ ոչ լուան զձայն սուրբ աւետա-
 րանին՝ վասն այնորիկ տանջին: Հայեցայ ի տարտա-
 րոսն այն եւ տեսի ալեւորք եւ գոյն նոցա ի գոյն
 արեան: Եւ ասեմ. ո՞վ են սոքա տէր: Եւ ասէ. սո-
 քա են անդարձ ծերքն որ ոչ զղջացան եւ ոչ խոս-
 տովանեցան զմեզս իւրեանց այլ անդարձ եւ ան-
 խոստովանութեամբ մեռան. վասն այնորիկ տանջին:
 Եւ տեսի այլ գուբ հրոյ անշէջ եւ արկեալ էին անդ
 [այրս եւ] կանայս բազումս. եւ ասեմ. ո՞վ են սոքա
 տէր: Եւ ասէ. սոքա են որ կին ունին եւ շնան. եւ
 կանայքն ունին այրս եւ շնան եւ կամ ատեաց այր
 զկին[ն] եւ կին զայր[ն] իւր եւ ոչ յիշեցին զքրիս-
 տոս որ վասն նոցա խաչեցաւ. վասն այնորիկ տան-
 ջին ի հուրն յաւիտենից: Եւ տեսի այրս եւ կանայս
 ի տեղոջ սառինն՝ եւ հատեալ զոտս եւ զձեռս նո-
 ցա. եւ որդունք մեծամեծք ուտէին զնոսա եւ էին
 որդունքն կանգուն երկու. իբրեւ տեսի լացի եւ ա-
 սեմ. ո՞վ են սոքա տէր: Եւ ասէ. սոքա են որ զորքս
 եւ զայրիս զրկեն ի զուր եւ ի տունս իւրեանց ժո-
 ղովեն. վասն այնորիկ տանջին հրով: Եւ տեսանէի
 ի պապակի եւ շտային ըմպել նոցա ջուր եւ կամ
 կերակուր: Եւ ասեմ. ո՞վ են սոքա տէր: Եւ ասէ.
 սոքա են որ յաւուր կիրակէի ուտէին զկերակուր
 իւրեանց՝ եւ ոչ տային աղքատաց. վասն այնորիկ
 տանջին: Եւ տեսի այլ տեղի. եւ անդ էին արք եւ
 կանայք բազումք. եւ գոյնք նոցա որպէս զարեան՝
 եւ արկեալ էր անդ ի խորխորատ՝ եւ նա լի էր ծծում-
 բով եւ ի վերայ կարկուտ սաստիկ եւ օդ սառնամա-
 նուտ խաւարի: Հարցի եւ ասեմ. ո՞վ են սոքա տէր:
 Եւ ասէ. սոքա են որ գործ անաւրէնութեան գոր-
 ծեցին. վասն այնորիկ անողորմ տանջին: Տեսի անդ
 եւ այլ տեղի՝ եւ անդ էին արք եւ կանայք՝ եւ թե-

թեւ էր տանջանք նոցա՝ ունէին հանդերձ սպիտակ
 եւ աչք նոցա կոյր եւ արկեալ զնոսա [ի] խորխորատ
 խաւարի: Եւ ասեմ. ո՞վ են սոքա տէր: Եւ ասէ.
 սոքա են հեթանոսք որ գործէին գործս բարիս եւ
 զխաչեալն աստուած ոչ ճանաչէին. վասն այնորիկ
 կան ի տանջանս: Հայեցայ եւ տեսի արս եւ կանայս
 ի վերայ գազանաց՝ եւ էին իբրեւ զվիշապ եւ ու-
 տէին զնոսա. եւ հրեշտակքն որ կային ի վերայ
 աւելոյր ի տանջանս եւ ասէր. իմացարուք թէ գուցէ
 դատաստան արդար աստուծոյ: Եւ ասեմ. ո՞վ են
 սոքա տէր: Եւ ասէ. կանայք են որ ապականեն
 զստեղծուածս սուրբ պարտելով (պատրելով) զմար-
 դիկ ի կորուստ եւ գործել տան զչարիս եւ յղանան
 եւ սպանանեն զմանկունս յորովայն իւրեանց եւ
 արքն այնոքիկ են ընդ նոսա. եւ մանկունքն կային
 առաջի աստուծոյ եւ ասէին՝ վրէժ առ ի ծնողաց
 մերոց՝ զի ետուն զմեզ կերակուր շանց եւ գազանաց:
 Եւ հրեշտակն որ շրջեցուցանէր զիս յամենայն տան-
 ջանս մեղաւորաց՝ եւ տեսանէի զամենայն որ անդ
 կայր: Յետ այսորիկ տեսանէի այլ տանջանս. էր
 անիւ մի իբրեւ զբոց հրոյ՝ եւ ածէր հրեշտակն այրս
 եւ կանայս, զայրս ի լեզուացն կախեալ եւ զկանայս
 ի հերացն՝ եւ պապակէին սաստիկ ի հրոյն եւ գայր
 ձայն ի յանուոյ անտի որ ասէին միաբան անձինք
 նոցա՝ ողորմեաց մեզ տէր. զի այժմ ծանեաք զժա-
 մանակ ապաշխարութեան: Իբրեւ տեսի լացի եւ
 ասացի՝ լաւ էր մեղաւորաց թէ չէին ծնեալ յեր-
 կրի: Եւ ասէ հրեշտակն՝ եկ զկնի իմ եւ ցուցից
 քեզ մեծամեծ տանջանս՝ եւ առ զիս յարեւելից
 կուսէ ամենայն տանջանացն եւ կացուց զիս ի վերայ
 գբի մի եւ գուբն կնքեալ էր եաւթնպատիկ: Ասէ
 հրեշտակն որ մերձ կայր առ իս ցհրեշտակն որ կայր
 ի վերայ գբին. բաց զբերան գբին զի տեսանէ զգայ
 Պաւղոս սիրելին աստուծոյ քան զի հրաման տու-
 եալ է զմայ զամենայն տանջանս տեսանել: Եւ հրեշ-
 տակն ի տեղոյն ի բայ եկաց եւ ասէ. ոչ կարես

Ժուժե՛լ հոտոյն: Իբրեւ եբաց զգուբն զժոխոց՝
 ել հոտն դառն եւ զժընդակ քան զամենայն տան-
 ջանացն: Հայեցայ ի գուբն այն. եւ էին գնդակ
 գնդակ ի վերայ. եւ տեսի ի ներքս ի գուբն այլ
 գուբ ազգի ազգի. եւ արկեալ էին անդ այրս եւ
 կանայս՝ շուրջանակի տանջանս: Եւ ասէ հրեշտակն
 որ խաւսեցաւ ցիս. ի միտ առ եւ տես. զի յորժամ
 ընկենուն զոք աստ. այնուհետեւ դնեն զմատանին
 ի վերայ նորա եւ ոչ ելանեն յաւիտեան: Եւ ասեմ.
 ո՞վ են սոքա որ արկեալ են ի գուբս այս: Եւ ետ
 պատասխանի հրեշտակն եւ ասէ. սոքա են որ ոչ
 հաւատացին զքս մարմնով եկեալ յաշխարհս եւ
 աստ տանջին յաւիտեան (112b):»

ԺԳ.

Պօղոսի Տեսիւքից յետոյ ի դէպ կը լինի ներ-
 կայացնել Պետրոս առաքեալի Երազի բնագիրն ու
 թարգմանութիւնը Պօղոս առաքեալի մեկնութեան
 հետ միասին, շարագասուած կենդանի ոտանաւոր
 ձեւով, մասամբ ժողովրդական լեզուի ոճով. ես նո-
 րան առել եմ վերոյիշեալ (տես էջ 2—5) առժա-
 մանակ իմ մօտ գտնուած վերջին դարերի (ԺԳ—ԺԷ)
 հայ բանաստեղծների բանաստեղծութեանց ձեռա-
 գիր հաւաքածուից: Բանաստեղծութեան հեղինա-
 կի անունը ինձ անյայտ է:

«Պետրոս յերազ է տեսեր.

Ելեալ պատմէր Պաւղոսին: Գ կրկնեա:

Փոքրիկ այգի մի տեսայ.

Փոքրիկ հրնձան մի վերայ.

Փոքրիկ հրնձանին վերայ

Բարակ առակ մի տեսայ.

Յայն բարակ առին վերայ

Նոր բարունակ մի տեսայ.

Նոր բարունակին վերայ

Ոսկի ողկոյզ մի տեսայ.

Ոսկի ողկուզին վերայ
 Խայտ աղաւնի մի տեսայ: Գ կրկնեա:
 Պատասխանեալ Պաւղոսին.
 Պետրոս, երազդ ի բարին.
 Հրեշտակային է տեսիլդ.
 Զփոքրիկ այգին սր տեսար՝
 Յերուսաղէմ քաղաքն է:
 Զփոքրիկ հրնձանն սր տեսար՝
 Սողոմոնի տաճարն է.
 Զբարակ առուն սր տեսար՝
 Գետ Յորդանան աղբիւրն է.
 Զնոր բարունակ սր տեսար՝
 Աստուածածին սուրբ կոյսն է.
 Զոսկի ողկոյզն սր տեսար՝
 Իւր միածին որդին է:
 Զխայտ աղաւնին սր տեսար՝
 Մըխիթարիչ հոգին է:
 Պետրոս, երազդ ի բարին.
 Հրեշտակային քոյ տեսիլդ: 77

ԺԳ.

Աստուածածնի եւ Պօղոս առաքեալի Տե-
 սիւքների հետ ձեռագրերում գտնվում է մի Պատմու-
 թիւն, թէ ինչպէս Հայոց Լուսաւորիչ Սուրբ Գրի-
 գորը հարց ու փորձ էր անում Աստուծոյ սուրհան-
 դակին այսինքն հրեշտակին, երբ նա դեռ Մանեայ
 այրումն էր գտնվում¹, կամ ըստ այլ ձեռագրաց²,
 Գրիգոր Լուսաւորչի Հարցմունքները եւ հրեշտակի
 պատասխանները: Այս մի պատմութիւն է, թէ
 ինչպէս մի անգամ Ս. Գրիգորը անապատում եղած

¹ Պատմութիւն սրբոյն Գրիգորի եւ այլն. ձագր. Էջմ. Թիւ 1631, 90a—96b:

² Ձագր Էջմ. Թիւ 1636 (Հարցմունք սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչի եւ պատասխանի հրեշտակին վասն որդւոց (ոգւոյ) մարդկան. Թղ. 125b—144a), եւ 1637, Թղ. 20a—26b եւ 1638, Թղ. 1a—23b:

Ժամանակամիջոցին սկսեց մտածել մեռած հոգի-
 ների վիճակի մասին եւ, քառասուն օր եւ գիշեր
 պահք պահելուց յետոյ՝ այնպէս որ «քառասուն
 օր եւ քառասուն գիշեր ոչ հաց էր ուտում եւ ոչ
 ջուր էր խմում», սուրբը խնդրեց Աստուծուն, որ նա
 ուղարկէ մի հրեշտակ, որը ցոյց տար իրեն արդար-
 ների եւ մեղաւորների տեղերը: Քրիզոր Լուսաւորչի
 այս Տեսլեան մէջ իմ ուշադրութիւնը գրաւեց հոգու
 եւ մարմնի խօսակցութիւնը, որն ես զետեղում եմ
 ստորեւ (ըստ էջմ. ձագր. թիւ 1631, 90a—92b)
 յառաջ բերելով բնագիրն ու թարգմանութիւնը
 հանդերձ մի քանի նոյն կամ համանման նիւթի
 վրայ գրուած հայ բանաստեղծութիւններով, որոնք,
 որքան ինձ յայտնի է, առաջին անգամն են տպա-
 գրուում, լրացնել Ալէճերի գրականութեան յայտ-
 նի շրջանը:

Քրիզորի Տեսիլը իւր բնութեամբ համանման է
 սուրբ Մակարի Տեսլեանը եւ վերջնիս նմանող Պօ-
 ղոս առաքեալի Տեսիլքից դուրս բերած հատուա-
 ծին. (Տես Յ. Батюшковъ, Сказанія о спорѣ души
 съ тѣломъ, Журн. Мин. Нар. Просвѣщ. 1890—91):

Հոս հեղինակի այդ Տեսիլը ազգային սուրբին
 վերագրելը հեշտութեամբ կարող էր լինել, ինկատի
 առնելով այն հանգամանքը, որ Հայոց Լուսաւո-
 րիչը, ըստ վարուց, ճիշտ որ տեսել էր Տեսիլք, թէ-
 պէտ եւ այլ բովանդակութեամբ (Ազատանդեղոս,
 հայ բնագրի ճԲ. Թիֆլիզ 1882, էջ 427 եւ հե-
 տեւ.): Էջմիածնի ձեռագրերի թուականը, ուր զե-
 տեղուած է այս յիշատակարանը, ԺՁ դարից չէ
 անցնում: Յիշատակարանը, ինչպէս երեւում է,
 Հայոց մէջ ժողովրդականութիւն էր վայելում.¹
 քարոզների մի ձեռագիր ժողովածուի մէջ (ձեռ.
 1620 Թ. Ասիական Մուզ. Թիւ 3) ամենածանր
 մեղքի վրայ խօսուած մի քարոզի մէջ այս տեսիլից

¹ Նա կայ եւ վրացերէն թարգմանութեամբ (Տես
 Արաց «Իվերիա», լրագիրը 1891 Թիւ 118.):

վկայութիւններ են յառաջ բերվում : Չեռազրի մէջ
կարդում ենք. (7, 2a)

“Եթէ ասէ մարդ թէ փոքր մեղք ունիմ, ի՞նչ
խոստովանիմ, այլ այն է մեծ առաջի աստուծոյ.
որպէս Գրիգոր Լուսաւորիչն հարցուց զհրեշտակն
թէ որ մեղքն մեծ է առաջի աստուծոյ, եւ հրեշ-
տակն ասէ, զոր մարդ փոքր համարի եւ ոչ խոստո-
վանի, այն է մեծ առաջի աստուծոյ, եւ զմարդն ա-
մաւթով առնէ” եւն :

Գրիգոր Լուսաւորչի այս հարցմունքը հրեշ-
տակի բացատրութեամբ հանդերձ գտնում ենք մեր
Տեսլեան մէջ, որից ես այստեղ, ինչպէս վերելումն
է ասուած, յառաջ եմ բերում միայն հատուածը,
որ պարունակում է մեղաւոր հոգու վէճը մարմնի հետ :
Ս. Գրիգորի հարցին, թէ ի՞նչ են անում հրեշտակ-
ները մեղաւորի հոգին, երբ առնում են նրան, հրեշ-
տակը պատասխանում է. “Երբ որ մենք պատրաս-
տուում ենք առնելու մեղաւորի հոգին, հոգին
մարմնի հետ վէճի է բռնվում, եւ այստեղ իսկ
հրեշտակը փոխաբերում է ամբողջապէս հետեւեալ
խօսակցութիւնը կամ հոգու եւ մարմնի վէճը :

“Գատախազի հոգին ընդ մարմինն եւ ասէ.
զի՞նչ գործ եցեր, ո՞վ մարմին. յաւիտենական հրոյն
կերակուր արարեր զիս. այսպէս թուէր քեզ թէ
յաւիտենական էիր յաշխարհի եւ ոչ մեռելոց :
Մարմինն առ հոգին խաւսի եւ ասէ, մի այդչափ
մեծաբաներ եւ ինձ մեղադիր լինիս՝ զի յամենայն
չարիս դու յառաջ յաւժարէիր եւ ցանկայիր խոր-
հրդով եւ բանիւ՝ եւ ես գործով կատարէի, եւ
յորժամ ցանկութեամբ բորբոքէի՝ ոչ արկանէիր
զջուրն եւ շիջուցանէիր զջուրն յինէն : Ասէ հոգին,
եւ ցանկայի միայն՝ եւ դու զչար գործսն կատարէիր՝
յուտել, յըմպել, ի շնալ, ի պոռնկել, ի յագել, ի
գողանալ, ի սպանանել, եւ ոչ յիշէիր զահեղ եւ
զանաչառ դատաստանն աստուծոյ : Պատասխանի
տայ մարմինն եւ ասէ, ինձ ընդէ՞ր մեղադիր լինիս՝

Ես քո տաճար էի եւ բնակարան. որպէս փող ի
 ձեռն արուեստաւորի կամ որպէս երասանակ ձիոյ՝
 զի ընդ որ կամեացի՝ ընդ այն ուղղեացէ : Ասէ հոգին.
 Ես քեւ յաւժարէի յամենայն մեղս եւ ի շարիս :
 Ասէ մարմինն. եւ արդ դու մի պարծիր. զի պոռն-
 կութիւն մարմնոյն է եւ շնութիւն եւ սպանութիւն՝
 եւ նախանձ եւ սնապարծութիւն, սնափառութիւն,
 հպարտութիւն հոգւոյն : Ասէ հոգին. եթէ այդ
 այդպէս իցէ, ապա վայ մեղաւորացս եւ եղկեւեացս՝
 արդ ի միասին գործեցաք զշարիս. ի միասին տան-
 ջեւոց եմք ի հուրն անշէջ. զի տեղի ունէաք սեր-
 մանելոյ եւ ոչ սերմանեցաք զսերմն բարի. եւ աւ-
 ուրք էին գործելոյ զբարի եւ ոչ գործեցաք : Արդ
 վայ մեղ զի անկաք յերանութենէ կենացն. տեսա-
 նէաք զի այլք գործէին զբարիս եւ մեք ծաղր առ-
 նէաք եւ ոչ գիտէաք թէ այդ առաջի կայր մեզ.
 գոչէին քահանայքն առաջի մեր եւ մեք ոչ լսէաք
 եւ ոչ եմուտ պատգամն աստուծոյ յականջս մեր :
 Յորժամ ասէին վասն գեհե՛նոյն՝ մեղ իբրեւ երազ
 թուէր՝ անաւրէնեցաք եւ ոչ յիշեցաք զահեղ եւ
 զանաչառ՝ դատաստանն աստուծոյ. արդար են դա-
 տաստանքն աստուծոյ եւ ոչ գոյ ակնառութիւն ա-
 ռաջի նորա եւ հատուցանէ բոտ գործոց իւրաքան-
 ջիւրոյ : Յայն ժամ հեծելով եւ հառաչելով՝ ասէ
 հոգին ընդ մարմինն. արդ վայ ինձ. զի՛նչ լինիմ ես.
 զի սարսեալ եմ եւ դողամ ի գնալս իմում ի վեր
 եւ ոչ իշխեմ հայել ի հրեղէն զաւրութիւնսն՝ զի
 կոփելով եւ ձաղելով տանին զիս : Ասէ մարմինն.
 կորեայ. զի՛նչ լինիմ ես. զի որպէս ամուր եւ գե-
 ղեցիկ աշտարակ էի եւ փլայ՝ երկեաւ եւ զարհուրե-
 ցաւ սիրտ իմ եւ եղէ հաւասար գետնոյ. գնայուն
 էի եւ անշարժ եղէ. խաւսունս եւ իմաստունս յի-
 մարեցայ. ապականեցաւ, պակասեցաւ պայծառ եւ
 գեղեցիկ գեղ վայելչութեան իմոյ. եղծաւ կառս
 ցանկալիս բազմաց. խաւարեցան աչք իմ՝ պայծառ
 եւ գեղեցիկ եւ լուսաւոր. սեղմեցան եւ խլացան

գրունք լսելեաց իմոց. հատաւ բարբառ ի բերանոյ.
 կորեաւ բանք ի շրթանոց իմոց: Ասէ հոգին՝ ես զի՞նչ
 լինիմ. զի ի հրակերպից հրեշտակացն սարսեալ եմ.
 ի վեցթեւեան սերսվբէից դողամ եւ ի դատաւորէն
 զահի հարեալ եմ եւ սարսիմ յահէ նորա: Ասէ
 մարմինն եւ ես զի՞նչ լինիմ զի յերկիր անկայ. ման-
 րեցայ եւ ընկրկեցայ ի գուբ՝ եւ լինելոց եմ կերա-
 կուր որդանց: Ասէ հոգին՝ էջ լռեայ եւ հանգիր
 մինչեւ ի գալուստն դատաւորին քրիստոսի. մի թէ
 յազգէ մերմէ հանգիպի ի դպրութիւնս կամ ի քա-
 հանայութիւնս կամ ի գործս արդարութեան որ
 յիշեն զմեզ ի ձեռն եկեղեցւոյ՝ կամ ի պատարագ
 կամ յողորմութիւնս. միթէ ողորմի աստուած եւ
 թողութիւն շնորհեացէ յանցանաց մերոց:»

ԺԳ դարու բանաստեղծ Խաչատուր Աեչա-
 ուլեցու բանաստեղծութիւններէ մէջ մենք գտնում
 ենք մի քանի տուն¹, նոյնպէս նուիրուած հոգու
 եւ մարմնի վէճին:

“ Հոգիս դատաստագ լինի մարմնոյս²

Իեղուկ տայ սրտիս,

Թէ էր կուտեցեր շարիս

Յանցաւոր յայս սուտ յաշխարհիս:

Կամ էր կորուսեր դու զիս

Եւ յանշէջ կրակ դրեր զիս.

Այն աւր որ հաշիւ լինի,

Գու այրիս լանդերծ տանջեն զիս:

Մարմնոյս պատասխան այտ

Որ ի տալ մտացո եւ հոգոյս.

Իզի[ս] սպտասաւոր էր առնես.

Այդ սուտ զուր է իմ խոցերիս (խոցելոյս).

Ես ձի եւ դու տէր ձիոյս.

Ես ծառայ լիշխան դու գերոյս.

¹ Էջմ. ձագր. Թիւ 86, ժզ 6a—6b էջ: Համարատելը
 ինձ է պատկանում:

² Չագրում — զհոգիս դատու խա[զ Լ]ինիմ մարմնոյս

Կամելք՝ քո. գործ՝ լինի ինձ.
 Մեզ էր՝ դնես հողածնոյս:
 Աշխարհս էր ի ծով նման.
 Ձիս ի վայր տարաւ ւ յանդիման.
 Կենցաղս էր ալեաց նման.
 Ձիս ի մէջ էառ քան զընդան:»

Ես բաց թողի վերջին տունը. նորա մէջ խօս-
 վում է զղջման (փոշիման) վերայ, որպէս կեանքի
 հետեւանքի մասին, որ նմանեցրած է մի ամառուան
 մէջ ծաղկած եւ թարշամած ծաղկին. վէճի շարժա-
 ութին նա ոչինչ չի աւելացնում:

Մահուան ամենազօրու թեան վրայ խօսում է
 բացադարձու թեամբ ժե դարու վերջի հայ մատե-
 նագիր Յովհաննէս Թուլիւրանցին ուղիղ Տաղ
 Թուլիարանցու՝ խորագրուած բանաստեղծութեան
 մէջ, ասելով թէ ինչպիսի սարսափ է տիրում իրեն
 ամէն անգամ մտաբերելով մահը, որը նորան
 թւում է «բոլոր թոյներից ամենազառնը», բանա-
 ստեղծը շարունակում է:

«Սողոմոն յիշեաց ըզքեզ եւ ասաց. եղուկ վայ եմ ես.
 Նախատեաց զիմաստութիւն. քան զանգէտ աղքատ
 մեղայ ես.

Անմեղք ի յաշխարհս եկի եւ մեղօք երթամ սեւ-
 երեսս:

Սողոմոն արքայ ասաց. մի ասեր թէ արքայ եմ ես.
 Ունիմ շատ դրախտ, շատ գանձ, շատ դարպաս եւ
 ոսկի ի ներս:

Ի զուր խռովեալ գանձես. ոչ գիտես թէ ում ժո-
 ղովես.

Զաշխարհս ես ի գիրկս առեր, քեզ ի (քեզի) խոր
 դժոխ կու փորես:

Է մահ թէ դու քէն ունիս ադամայ, յորդիս կու
 հանես

¹ Զագրում — մեղեր:

² Էջմ. ձագրից Թիւ 86, ժղ 4a—4b էջ:

Կամ մեղաց հարուած ես դու, ի մահու պտղէն
ծնեալ ես :

Մովսէս մարգարէն չասես չի Գաւթայ իսկի չամաչես :

ՁԱբրահամն հայր տանիս, զԿասահակ ի հողն ածրուես

ՁՏրդաս աթոռոյն ձգես, զԿոստանդին ի յաշք
չբերես .

Թէ կանկել է հազար հեծել եւ ժողովք, իսկի չի
վախես :

Թէ հագել է վեց զրեհ, նետ նետես ի թափն
անցնես .

Առնես զնայ, ի բանդ ածես, դէմ դռան քար մի
դու ձգես :

Արծիւ ես, յերակ թռչիս, լայնայծիգ զթելդ տա-
րածես :

Ձինչ աշխարհս հզաւր մանուկ չի թելի ծ[ր]արս
ծրարես :

Հազար երանի նորա որ բարի գործով գտանես .

Հեղեղ ըզնայ է տարեր, ի մեղաց մէջն զով բռնես :

Յովաննէս թուրկուրանցի, զուր կասես, զայլ ոք
խրատես .

Եաւթանասուն տարի լցեր ի մեղաց մէջն կացերես : ”

ԺՁ դարու բանաստեղծ Գրիգոր Աղթամար-
ցին, որը սիրում էր պարծենալ իւր լեզուաբանական
գիտութիւններով, եւ բանաստեղծութիւններ էր
գրում խառն երեք լեզուներով, մայրենի լեզուով,
պարսկերէն եւ տաճկերէն, հոգու մարմնից անջա-
տուելուն մի բանաստեղծութիւն է նուիրել, այս
անգամին հայ լեզուով, որը ձագրում¹ խորագրուած
է այսպէս “Գեղեցիկ Տաղ հոգու եւ մարմնի այգու
վերայ : ”

¹ Էջմ. Թիւ 86, ԺԹ, 12a Թ: Տաղ գեղեցիկ ի վերայ
այգոյ հոգոյ եւ մարմնոյ: Այս բանաստեղծութիւնը տպա-
գրուած է հայոց ժողովրդական երգերի թւում (Armen.
popular Songs by the P. Leo M. Alishan. Venice 1852 Թ.
pp. 18—25), բայց մի ուրիշ օրինակում առանց հեղինակի ա-
նուն եւ ըստ երեւութիւն սրբագրուած ուղղագրութեամբ:

“Ամէն առաւաւտ եւ լոյս
 Պըւպուլն ասէր. եւ յայգուս.
 Չեմ ելներ ես այս յայգուս.
 Յայս իմ նորայտունկ այգուս:
 Քար իմ (-եմ) բերեմ (-եր) գետերուս.
 Փուշ եմ բերեմ (-եր) սարերուս.
 Յանկ եմ շիներ այս այգուս.
 Ինչպէս ելնեմ ես յայս յայգուս.
 Յայս իմ նորայտունկ այգուս:
 Տունկ եմ տնկեր այս յայգուս.
 Տունկ եմ բերեմ (-եր) այս այգուս.
 Գեռ շեմ կերեմ (-եր) այս պտղուս.
 Այս իմ նորայտունկ այգուս:
 Մէջն է ծաղկեր այս յայգոյս.
 Կարմիր լսպիտակ վարդոյս.
 Գեռ հօտ շեմ առեր վարդոյս.
 Այս իմ նորայշէն տնկուս(°).
 Ինչպէս ելնում ես այս յայգուս.
 Յայս իմ նորայտունկ այգոյս:
 [Հ]ընծան իմ (եմ) փորեր այգոյս.
 Կարաս եմ լցեր գինուս:
 Գեռ շեմ խմեր այս գինուս.
 Կասեն թէ արեկ եւ յայգուս.
 Ինչպէս ելնեմ ես յայս յայգուս.
 Այս [իմ նորայտունկ այգոյս]:
 Հրեշտակն եկ խնդիրն հոգուս.
 Յահէն կապեցաւ լեզուս.
 Կասեն թէ արեկ եւ յայգուս.
 Ինչպէս ելնեմ ես յայս յայգուս.
 Այս իմ նորայտունկ այգուս:
 Տանին ի յեզեր հողոյն.
 Գնեն զիս ի մէջ հողոյս.
 Ծաղկունքն վերանան յայգոյս.
 Այս իմ նորայտունկ այգոյս.
 Ահայ որ ելա[յ ես յայգուս]:”

Յատկապէս հոգու եւ մարմնի վէճի շարժա-
 ութիք մենք մշակուած ենք գտնում հայ բանաստեղծ
 Բուդաղօղլու մօտ, որն ինձ յայտնի է միայն ստորեւ
 առաջ բերուած տաղից՝ «Հոգու մասին» (Տաղ վասն
 հոգոյ ասայցել է)։ Այս Տաղը գտնուում է մի վեց-
 իջեան ձևերում իՌ-12⁰ (Աս. Թանգ. Թիւ 3, այլ է
 քարոզների ձեռագրից, որ նոյն թուահամարն ունի)։
 Հեղինակը կոչում է իրեն՝ վերջին տունի մէջ Բու-
 դաղօղլի Ղազեխն, որի մէջ բացի դորանից գան-
 գատում է իւր մեղաւորութեան վերայ, խնդրում
 է ընթերցողներին եւ ունկնդիրներին Հայր Մեր ա-
 սել եւ յիշել իրեն աղօթքի մէջ, եւ վերջապէս իւր
 յոյսը դնում է Աստուծոյ սղորմածութեան վերայ։
 Չագրի վերջում բնագրի գրութեան ձեւով (նօտր-
 գիր) գրուած է մի աղօթք, շատ կարելի է ոչ պա-
 տահամար հոգու եւ մարմնի անջատման մասին ո-
 տանաւորի մօտ։

«Յանուն հօր եւ որդոյ եւ հոգոյն սրբոյ ամէն.
 եւ յետոյ մտուցցանել առ աստուած յաղօթս հե-
 տեւեցեալս. Ողջոյն քեզ Մարիամ լի շնորօք տէր
 ընդ քեզ օրհնեալ ես դու ի կանայս եւ օրհնեալ
 է պտուռը օրօւայնի քոյ Յիսուս սուրբ կուս Մա-
 ռիեամ մայր աստուծոյ. բարեխօսեայ վասն մեր մեղ
 մեղաւորացս այժմ։»

Գժուար է ասել, թէ արդեօք օգտուել է բա-
 նաստեղծը իւր ոտանաւորի համար հոգու եւ մար-
 մնի վէճի մի որ եւ է հայ արձակ քերթուածով՝ թէ
 սիւժետը փոխ է առել անմիջապէս օտարալեզու
 աղբիւրից։ Օտար¹ բառերին կատելի առատութիւնը,
 Աբղուլայ գերվիշի յիշատակութիւնը եւ Աղեքսան-
 գրին Իսկանդէր կոչելը դեռ եւս ոչինչ չի ապա-
 ցուցանում։

¹ Բառերի մեծամասնութիւնը արարական ծագում
 ունին, երկու երեքը պարսկական, սակայն նոքա ամէնքն էլ
 գործ են անում եւ տաճիկ լեզուում։

Հայոց աշուղներին — ժողովրդական երգիչ-ներին մօտ — այդ մի հասարակ երեւոյթ է. բացի դորանից մեր բանաստեղծը Տաճկահայ կարող էր լինել. ինքը հայ-հեղինակը իրեն Բուդաղեան չէ կոչում, այլ Բուդաղօղլի, այսինքն տաճկական ազգանունն ձեւով: Սակայն ոտանաւորը, դատելով լեզուից, հնութեամբ կարող չէ պարծենալ, իսկ նորա արտագր. օրինակը հազիւ թէ միադարեան լինի. օրինակը լի է ժողովրդական ուղղագրութեան նմուշներով եւ տեղ տեղ կատարեալ անգրագիտութիւն է ցոյց տալիս. գործն դժուարանում է նաեւ առաջին թերթի այսինքն առաջին երկու էջերի վնասուած լինելուց: Ի նկատի առնելով այս հանգամանքները ես ձեւակերպում եմ ձուգրի բնագիրը՝ շուղղելով մինչեւ անգամ սխալները, իսկ իմ կարծիքները եւ մեկնութիւնները ես զետեղում եմ փակագծերի կամ բնագրի եւ թարգմանութեան ծանօթութիւնների մէջ. ես, ի հարկէ, հեռու եմ այն մտից, թէ իմ բոլոր կարծիքները կարող եմ լիովին յաջող համարել: Համարատելը ինձ է պատկանում, բայց տունները անփոփոխ են, ինչպէս այստեղ, ձագրում. այն բաց տեղերը, որոնք ես չկարողացայ լրացնել, նշանակուած են հարցական նշանով ուղիղ փակագծերի մէջ:

1. Հոգին մարմնուն. «Աղբեր» [, ասաց,]

«Շուր կու գան [ք] աշխար զհետ իրաց,

Գատել եմք շատ մալ-խաղինայ¹.

Մեղք ու վարց կշեռն է գրած:»

2. Հոգին մարմնին ասաց.

«Միաբան ը [նշուր եմ] ք հետ իրաց (իբերաց)

Ծունր ածեմք, աղօթք անեմք,

Թողութիւն խնդրեմք մեր մեղաց:»

3. Մարմինն ի հոգին ասց.

«Գեռ մանուկ եմ, հետեր մանկանց

¹ مال خزينه

Նստեմք, ուտեմք ու խմեմք,
Մի զմի սիրով ենք սիրած:»

4. Հոգին մար աւյց .

«Դու արթուն կաց, դու իմաց .

Գնա մուտ եկեղեցո [°] .

Ծունր ածէ, դու քոյ մեղքն լաց:»

5. Մար ի հոգին ասաց .

«Աշխատել պի[տիմք] շոր ու հաց .

Նստեմք, ուտեմք ու խմեմք,

Հոր հագեմք, շուռ գամք զարգարած:»

6. Հոգին մահին ասաց .

«Քեզ խրատ մի [տամ]. խելաց կաց .

Մի կեր հաց . մի հ[աց]

Խնդրէ որ տաց ախրատաց¹:»

7. Մար ի հոգին աւյց .

«Ամարաթ² է շ[թ[չտապ հասած]].

Ապա հետ աղկատ [մարդկաց]

Սրտով ուտեմք աղ ու հաց:»

8. Հոգին մահին աւյց .

«Դու անգէտ ես՝ անիմաց .

Թէ ապրես 100 տարի,

Քանց առաջ մեռած ես՝ մեռած:»

9. Մար ի հոգին աւյց .

«Գեռ թվինքն մեր չէ կատարած .

Թէ ապրեմ 100 տարի,

100 էլ խնդիրք եմ արած:»

10. Հոգին մին աւյց .

«Հանտիպէ հանկարծակաց .

¹ Ես այդպէս եմ լրացնում այդ զնասուած տեղը, նշմարելով նորա մէջ աւետարանի ուսման թոյլ արձագանգը, նոյնպէս եւ մօտեցնելով հայկական այս առածին՝ Մուրամ մուրամ մուրացկանի տամ. (Ս. Ճուլարտեան, Առածք ազգայինք. Վենետիկ, 1880 թ., էջ 26):

² Ամարաթ = ä, և

Ելնես տափ ու սար¹ ընկնես .

Աղաչես դու հրեշտակաց : »

11. Մր̄ ի հոգին անց .

« Թէ նման ես հրեշտակաց .

Պիտի իմ կամաւ լինես .

Ամանաթ² ք[եղ] ինձ է տված : »

[12. Հոգի ի] մր̄ անց .

« Ամանաթ դ պահիր ձեռաց .

[Աւանդել] պիտիս տիրուն

Ուն նա քես (քեղ) է տված .

[Մի] պահիր(-եր) պղնձի նման

Ժանդոտած³ [°] է գձած .

Պահիր դու ոսկու նման

[Խնամա]ծ, շորով փաթաթած : »

[13. Մար ի հոգին] անց .

« Գեռ խորուրդն իմ չէ [կատարա]ծ .

Ունեմ շատ դուստր որդի ,

[Ունեմ շատ] մալ խաղինայ .

Խաղինին [դուռն եմ] բացած : »

[14. Հոգին ի մար անց] .

« Քան զքեղ մեծ թագաւորաց

Դուստր, որդին, մալ խաղինէն

Անար մնացած : »

15. Մար ի հոգին անց .

« Գին տված⁴ փողով եմ գնաց (գնած) .

Ունեմ շատ քոչք ու սահրայ⁵ .

Արծաթով, ոսկով է ծէփած : »

¹ تاب و سار պարս . :

² امانت

³ Չագրում « ժանդոտած . » « գձած » փոխանակ « գձձած : »

⁴ « Գին տալ » եւ « գնել » հոգին փրկել, ազատել մըտքով յաճախ է պատահում, ի միջի այլոց մի քարոզի հետեւեալ հատուածում . (Քարոզ) ի բան մարդարէին որ ասէ . որպէս իժի եւ քարբի զի խցեալ է զականջս իւր (ձագր. Աս. թանգ. թիւ 3, բ 10 a թ) եւ այլն :

⁵ کوشک و سرای

16. Հոգին ի ման անց .

“Գու իշխանն ես փառաւորաց .

Գնայ՝ մէկ սահրայ շինէ .

Որ կենաս զորի յաւիտեան .

Գնայ մի կարմունճ կապէ .

Գու մազէ կարմունճն՝ ես անցկացած :”

17. Մքն ի հոգին անց .

“Հատ ապրանք ունեմ աշխատած .

Արի, իմ տխմար հոգի .

Ձի՞ն [չ] գիտես, ընչով եմ դատած :”

18. Հոգին ի մքն անց .

“Սուտ աած (ասած) . ողորդով ես դատած .

Ո՛ւր այ հայրն Ղարունին ապարանքն ,

Չեռնէն գնաց :

Ո՛ւր այ դարվիչ² Ապդօլին ,

Իւր հմար դրախտն էր շին [ա]ծ

կամ Թարայ [Թագավորին ,

կաքներ անձ էր արած :

Արի, իմ տխմար մարմին .

Բեր տեսնեն [ք] . աշխարումս մնաց .

Չի մնաց՝ Աբրիհամուն [ն] ,

Որ Սահակ մատաղ էր տված .

Չի մնաց որդուն Գավթի

Սողոմոն [ին, որ] տաճարն էր շինած .

Չի մնաց Իսկանդարին .

Որ աշխարս զաւթ³ էր արած .

Մեռաւ, փոշիման⁴ գնաց

¹ Ասլիկ դայեակը ժողովրդական հեքիաթների յայտնի հաւաքիչ Գ. Սրուանձտեանի մօտ (Մանանայ. կ. Պօլիս 1876, էջ 89) պատմում է մազէ կամուրջի մասին, որ անց է կացրած կրակէ գետի վերայով. կամուրջի այն կողմը գտնուում է Դրախտը, այս կողմը — Դժօխքը: Ասլիկի ամբողջ պատմութիւնը (ib. էջ 88—89) կրում է անվաւերական տեսիլների ազդեցութեան ակնյայտնի հետքերը:

² درویش պարս.:

³ ضبط

⁴ پشیمان պարս.:

Ի(ի՞նչպէս) մարդն որ կտան¹ էր ցանած.
 Գու շէս ավատալ ինձի.
 Գնայ մօտ կարքաւորաց՝
 Աստուծոյ բանքերն (բանք են) օրինած.
 Մի երթալ հարամ² ուտել,
 Քանի կայ հալալն³ դրած.
 Մի երթալ ընկեր զըկել,
 Ընկերի զըկօղն է զըկած.
 Մի երթալ բապասանել
 Գրկցէտ հետ⁴ օտար մարդկաց.
 Մի երթալ մարդու դամղել
 Մեծունած մօտն աւանած:

19. Գու լիլըյին-լային⁵ ես Ուղայինման.
 Կայենին, անակն անիծած.
 Արի, իմ տխմար մարմին.
 Գու լսէ թէ ինչ եմ ասած:”

20. Մըն ի հոգին անց.
 “Ինչ ասիր, մտնէս գնաս,
 Թէ մէկ, թէ հաղար ասես,
 Կու թվի. իսկի շեմ լսած⁶:

21. Գեռ պիտի ուտեմք ու խմեմք.
 Ինչ ապրանք ունեն[ք] աշխատած.
 Գեռ պիտի սաֆալ⁷ քաղեմք.
 Գեռ կամքն իմ շէ կատարած:”

¹ Տեղն ինձ աղաւաղուած է թուում, կտան ես հասկանում եմ կուտնի մտքով: Գուցէ բանաստեղծը ակնարկում է աւետարանի որոման առակի կամ Աարդանի առակի վերայ (2^ա գր. Բերլինի Արք. Մատենադարանի, Ms. or Minut. 273) տխուր ճակատագրի մասին, որ հասել է մարդուն, որը գժնիկ է տնկել եւ փուշ սերմանել:

² حرام

³ حلال

⁴ 2^ա գրում “հետ”,

⁵ Լ[այ]ի[ն] = لعین

⁶ Հմմտ. Մէկ ականջէս մտաւ, մէկալէն ելաւ առածը. (Ս. Ճուլարտեան, Առածք Աղղայինք. Վենետիկ 1880. Թ. էջ 109.)

⁷ صفا

22. Մըն ի հոգին ասց .

“Ես քեզի փոքրուծ ե[մ] պահած .
 Պահել եմ մէջ զափաս[ի]տ¹
 Սունուցած , չեմ թուռցոցած .
 Հմիկս ճնճղկի նման
 Գու թուած , ծառին ես նստած .
 Չես գալ քո բնիդ վերայ .
 Աւերած խափաստ է՝ քանդած :”

23. Հոգին ի մըն ասց .

“Առ թվենք , աղբէր , բաժանած .
 Էտ քոյ անխուճ² մալտ , տեսնեմ ,
 Գու ինձ ինչ ես տված .
 Ոչ ունեմ դայեկան ձեռիս
 Խէր արած , վարձուց բաժա[նա]ծ :”

24. Մարմին ի հոգին ասց .

“Բիբֆայ³ աղբէր ես կանգնաց
 Թողեր ես ինձի , կերթաս .
 Առ թվի օր մի չես տեսած⁴ .
 Պահիկ մի մօլաթ⁵ արայ .
 Համբորեմ ես քես կարօտած ,
 Ընչուրի հաւատամին
 Քհանէն կարքն կատարած :”

25. Հոգին ի մարմինն ասց .

“Ես քէն եմ հետ քես՝ խռօված .
 Թողեր եմ , դարտակ կերթամ
 Անպաշար ճամփէս մօլորած .
 Երթամ ես զարի⁶ աշխարհ .
 Երբ չունեմ ես տուն մի շինած ,

¹ خیر եւ ստորեւ՝ Խէր = قفس

² Ըստ երեւութին փոխանակ Անհուն , ինչպէս ստորեւ դայեկան փոխանակ դահեկան :

³ بی وفا

⁴ Տեսած = տեսած կամ տեսած :

⁵ محبت

⁶ Զարի = شریب

Գէմ առնում օտար դռան,
Զինչ խնդրեմ, ու յնչիչ¹ չեմ տված: 7

26. Մարմինն ի հոգին ասաց.

«Փոշիման եմ ես ի մեղաց.
Թաղվեր ե[մ] խոր ու զնդան.
Ըղտիարս² ձեռնէս դնաց.
Գնայ, իմ աղքատ հոգի,
Ես թաղած ու դու մուորած³
Ընչուրի դադաստանին.
Այլ աստուած լինի ողորմած: 7»

27. Հոգի մարմնուն ասաց.

«Վայ ինձ, վայ մեղաւորին.
Տէրն դադաստան կանի.
Ինչ ասեմ կալած եմ, կապած.
Վայ ինձ, վայ մեղաւորին,
Արդարին դրախտն է շինած.
Մեզ համար դժողկն է շինած.
Դժողկն տանջել պիտեմք յաւիտեան: 7»

ԺԵ.

Խօսելով Գրիգոր Աղթամարցու մասին, ես յիշատակեցի նորա սովորութիւնը պաճուճել հայ ոտանաւորները տաճկերէն եւ պարսկերէն ամբողջ տողերով եւ երկտողեաններով (distique): Բոլորովին ուրիշ բան է, երբ հայ ոտանաւորների մէջ պատահում են պարսկերէն բառեր, որպէս արդէն հայոց շրթունքներում քաղաքացիական իրաւունք ստացածներ, թէպէտ եւ մի որոշ շրջանի միայն, կամ որպէս ստերէոտիպ բանաստեղծական արտայայտութիւններ, փոխ առնուած հայ բանաստեղծներից առանց փոփոխութեան. այդպէս է օր. Բ[]ԸԺ, ձիւն պարսկերէն برفից եւ «լանի», աշկարայ ա-

¹ Որ ոչ ինչ:

² اختیار եւ վերելը Չնդան = زندان

³ Մուորած կամ շատ կարելի է մուրացած (°):

Ոչ մանկան լեզին պատառի .

Կերթամ կանիժեմ էն ակն .

Որ լեզակն իւրմէ կելնի :

Սէր գէպի փաղաքշական խօսքերը էկ վերջաւորութեամբ մենք նկատում ենք արդէն հայոց հին ժողովրդական երգերում, որոնք պահպանեց մեզ համար Մ. Խորենացին, այդպէս կարմրիկ, եղեգնիկ, պատանեկիկ (I, Լա) եւ, այսօր ըստ Սանահնի արտագրուած օրինակին, «տեղեկիկ» փոխանակ՝ տեղի (I, Լ), նոյնպէս «Սարթենիկ» (I, Լ. եւ II, ծ) եւ, թերեւս, «գեղեցիկ» Արտաշէսի վերայ գրուած ոտանաւորի մէջ (II, ծ) :

Հեծաւ արի Արտաշէս¹

Ի սեաւըն գեղեցիկ եւն :

ԺԶ.

Վերջացնելով խօսքս, շեմ կարող չյայտնել իմ ցաւը, որ մի քանի հայ հրատարակութիւններ, մանաւանդ հնատիպներն ու արտասահմանեանները, անմատչելի էին ինձ այս նկատողութիւնները կազմելիս. այսպէս զօր. ես այժմ միայն միջոց գտայ ծանօթանալու Բաղամի եւ Յովասափի պատմութեան տպագիր արձակ բնագրի հետ ըստ Սինակսարի, որը նորերս մտաւ Այսս. Հաս. Մատենադարանը մի տասնեակ ուրիշ հայ հնատիպ գրքերի հետ միասին. տպագիր հրատարակութեան մէջ նոյնպէս պահպանուած է թարգմանիչ Ասատի յիշատակարանը (գԼ. Ա) : Յովասափի եւ Ասանէթի պատմութեան հայ թարգմանութեան մասին նկատողութիւնս կազմելիս (գԼ. Թ) ես շկարողացայ օգտուել Հ. Բատիֆֆոլի աշխատութիւնից, որը վերաբերում է այդ առարկային. Studia Patristica, Études

¹ Ես գուրս ձգեցի բնագրից արքայ բառը, որպէս եօթնօտեան չափը խանգարող. նա, ըստ երեւութին, պատմարանի բացատրութիւնն է :

d'ancienne littérature chrétienne par P. Batiffol. I. fasc. Le livre de la prière d'Aseneth. in-8° 1889: Այդ գիրքը դժբախտաբար այժմ էլ չկարողացայ ձեռք բերել: Գրիգոր Տաթևացու շարադրութեան միջից հանուած հատուածը, որն ես յառաջ եմ բերել Ձ. գլխի վերջնութեը նկատողութեան մէջ, արդէն տպագրուած է Ղ. Փիրղամալեանի մօտ (Նոտարք Հայոց եւն. Պօլիս. 1880. էջ 27) բայց այլ թուականով եւ ըստ այլ ձագրի: Արեւոր եմ համարում նոյնպէս Յիսուսի Մանկութեան պատմութեան մէջ գտնուող «տախտակ» բառի թարգմանութիւնը լրացնել (էջ 50) եւ թարգմանել եմ ДОСКА բառով, աւելի պարզ կլինի, եթէ «տախտակ»ը այդ տեղ հասկանանք փոքրիկ տախտի՝ այսինքն գահի մտքով:

Ներկայ թերթս տպագրուած էր արդէն, երբ ստացուեցաւ Ամսօրեայ Հանդիսի օգոստոսի համարը, ուր Սուտ-Վալիսթենէսի Աղեքսանդր Մակեդոնացու Պատմութեան մասին գրուած հետաքնին էտիւդներում, 229 էջի վերայ, յառաջ են բերուած Խաչատուր Աեշառուեցու ոտանաւորները, որոնք ունին շատ նմանութիւն ըստ ոգուն եւ ըստ ոճին ոտանաւոր Հոգու եւ Մարմնի վէճի հետ (տես վերելը էջ 71): Նոյն յօդուածից իմացայ, որ Խաչատուրի մի քանի բանաստեղծութիւնները տպագրուած են Հ. Աեւոնդ Ալիշանի մօտ Այրարատի նկարագրութեան մէջ (Աեւետիկ. 1890), շատ կարելի է, որ նոցա թուում գտնվում է նոյնպէս այն բանաստեղծութիւնը, որն ես յառաջ եմ բերել էջմ. թիւ 86 ձագրից հանած քաղուածում:

Բազմահմուտ հայերէնագիտի աշխատութիւնը գեռ եւս չկայ ոչ Համալսարանի մատենադարանում, ոչ Հասարակացում եւ ոչ էլ Ասիական Թանգարանում:

Մի քանի պատճառներով, որ մասամբ ցոյց եմ տուել ստորեւ, մտցնում եմ այս գլխի մէջ

տարբեր ընթերցուածներ Մ. Խորենացու Պատմութեան ըստ Սանահնի ձագրին, որի տէր սրբազան Սարգիս Գասպարեանին մի անգամ եւս յայտնում եմ խորին շնորհակալութիւնս որ այնքան սիրով շնորհեց ինձ: Յիշուած ձագրը¹ բաղկացած է 289 թերթից (սկզբում երեք թերթ եւ վերջում երեք թերթ պակաս են) in-4⁰, երկսիւն, իւրաքանչիւրը 17×5, 8 հղում., տող 27, մագաղաթի վրայ գրուած, բոլորգիր: Թերթերը Ստ. Ասողիկի Պատմութեան մէջ խառնուած են գրողի յանցանքով, բացի գրիչ Ներսէսի յիշատակարանից որ ձեռագրի վերջումն է, գտնվում են նոյնպէս դարձեալ նորաուրիշ երկու յիշատակարանները, մինը ձեռագրի մէջ տեղում, իսկ միւսը Ստ. Ասողիկի Պատմութեան վերջում, բայց նոքա իրականապէս ոչինչ նորութիւն չեն ներկայացնում առաջինն համեմատութեամբ, որն եւ յառաջ է բերուած ստորեւ: Այս մի յաւելուած գրութիւն 36 թերթի վրայ 1874 թուից, որը հաղորդում է, թէ աւագ քահանայ Գաւիթ Շահինեանն է նուիրել այդ ձագրը այժմուան տիրոջն ի նշան բարեկամութեան: Այս այլ եւս մի քանի տեղերում յաւելուած գրութիւն 1885 թուից Մեսրոպ Սմբատեան Նախիջեւանցի եպիսկոպոսի ձեռքով: — Բովանդակութիւն: Ա. Մովսիսի Խորենացւոյ Յաղագս մերոյ սկզբանն. Ամբ բանիցս Սահակայ Բագրատանւոյ խնդրաւղ (5a—128a թ.) Բ. Ստեփաննոսի Տարօնեցւոյ Ասողկան Պատմութիւն Տիեզերական (129a—221b թ.). Գ. Պատմութիւն ըռստակէսի Լաստիվերոյ վարդապետի: Վասն անցից ան[ց]ելոց ի յայլասեռ ազգաց որ շուրջ մե՛ք են: Անց[ք] ընդ աշխարհս հայոց (222a—276a թ.) եւ Գ. Մովսիսի Խորենացւոյ ասացեալ է երկրաշափ յաղագս աշխարհագրութեան տիեզերաց (277b—286a թ.): Ահա ձագրի վերջում գրուած յիշատակարանը:

¹ Տես ներկայ Նկատողութիւններիս Բ գլուխը:

“Փառք անհասանելի . անճառի . անեղի . ան-
մահի . ամենակարողի . ամենազորի . եւ արարողի ա-
մենայն էիցս յանէից՝ հօր եւ որդւոյ եւ հողւոյն
սրբոյ անճամբ եւ դիմօք տրոհեալ . այլ իսկութեամբ
անսկզբնութեամբ զօրութեամբ իշխանութեամբ
միաւորեալ նմա անհուծիւն եւ փառք յամենայն
էիցս ամէն : Որ կարողացոյց զիս զթմրեալս [յ]ամե-
նայն տեսակս մեղացս զանյիշելի եւ զեղկելի մեղ-
սասէր եւ չարագործ Ներսէս սուտանուն . ծրագրել
զպատմութիւն թագաւորացն մերոց : Աղաչեմ զձեզ
զամենեւե[ա]ն յիշելոյ եւ թողութիւն խնդրե-
լոյ յանսխակ[ալ անյ]իշաչար տեսառնեն (այսպէս)
զճնօղան զտէր Ազարիայ քահանայն եւ զմայրն իմ
Ուղուսաւլթանն : Ամէն :

Գրեցաւ պատմագիրքս ի յերկիրս Աւուսու ի
գեւղս Աւգսորի (°) ի վայելումն Սարգիս ասրեպիս-
կոպոսին ի սուրբ եւ գերահռչակ ուխտս որ կոչի
Սանահին որ է իսկիզբն եւ մայր ամենայն վանորայից
ընդ հովանեաւ լուսոյ մաւր սուրբ աստուածածնիս
եւ հրաշափառ ամենափրկիչ սուրբ կաթաւղիկէի եւ
այլ սրբոցս որ աստ հաւաքեալ կան :”

Սանահնի վանքի վանահայրերի թուում
Սարգիս անունով գիտենք միայն մի անձն . այդ Սար-
գիս եպիսկոպոսն է, Բեբեկի որդին, Արղութեանների
ազգատոհմից : 1633 թուին նա նորոգեց Սանահնի
տաճարի գմբեթը, որ մնասուել էր սաստիկ եր-
կրաշարժից (Description des Monastères Armé-
niens d'Haghbat et de Sanahin, par l'archim. Jean
de Crimée avec Notes et Appendice par M.
Brosset, St. Pet., 1863, p. 77) : Այդ տաճարում
մի արձանագրութիւն կայ, որ հաստատում է թէ
Բեբեկի որդին՝ Սարգիս արքեպիսկոպոսը 1652
թուին վերականգնել է Փրկչի եւ Աստուածամօր տա-
ճարները, Ս. Գրիգորի եկեղեցին, մատուռն ու մա-
սունքների խուցը (Նոյն, էջ 66) : 1652 թուից մնա-
ցած մի հրովարտակ կայ, որ Արաց թագաւոր Ռոս-

տոմբ յանուն այս եպիսկոպոսին է տուել (Նոյն, էջ 88—88), նորա գերեզմանը գտնվում է Սանահին վանքում Փրկչի եկեղեցու մուտքին մօտ՝ աջ կողմը (Նոյն, էջ 79): Ապա ուրեմն մեր յիշած ձագրը, որ Սանահնի վանահայր Սարգիս արքեպիսկոպոսի համար է գրուած, ժէ դարու կէսին է վերաբերում, թէ եւ մագաղաթի վրայ է գրուած:

Ես արդէն առիթ ունեցայ խօսելու այն էական օգնութեան մասին, որ ձագրի ու տպագրի համեմատութեան գործին ցոյց տուեց Էջմիածնի միաբաններից մինը՝ Քալուստ Մկրտչեանը: Համարեա ամէն երեկոյ, երբեմն եւ առաւօտները, հէնց որ առակների ձեռագրերով պարապելս ընդհատում էի, մի քանի ժամ անց էի կացնում այս համակրելի միաբանի սենեակում, ուր կարգով մեզանից մէկը կարդում էր ձագրը, իսկ միւսը տարբեր ընթերցուածները նշանակում էր տպագիր հրատարակութեան էջերի վերայ: Իմ Էջմիածին մնալուս վերջին օրերում, երբ բոլորովին ժամանակ չունէի, միաբան Քալուստ Մկրտչեանը շարունակում էր ձեռագրի ու տպագրի համեմատութիւնը մինակ. օգտուելով սակայն ժամանակ ժամանակ Էջմիածնի մատենադարանապետ Հ. Սահակ Ամատանու գործակցութեամբ: Այս կերպով բաղդատուեցաւ Մ. Խորենացու Պատմութեան տպագիր բնագիրը Սարգիս եպիսկոպոսի ձեռագրի հետ, որն ես ծագման տեղին նայելով Սանահնեան կոչեցի:

Սանահնեան օրինակի վարիանտները գլխաւորապէս կարելուր են սկզբնագրի տառերի նկատմամբ¹. ապա՝ թէ եւ տարբեր ընթերցուածների մեծ

¹ Գլխաւորապէս Սանահնեան օրինակի վերայ հիմնուելով՝ Միաբանը (կեղծանուն) բաւական հետաքնին հետեւանքների հասաւ նկատմամբ հին հայոց մատենագրական յիշատակարանների վերանորոգութեան արտագրողների ձեռքով. այս հետեւանքները՝ Մովսէս Խորենացու պատմութեան վերայ արած ուրիշ հետաքնին նկատողութիւնների հետ ամփոփուած են մի քանի յօդուածների մէջ, որ տպագրուած են 1890 եւ 1891 թուի «Արարատ», հայ ամսագրում:

մասը կամ գրչի եւ կամ պարզաբար սխալ է, բայց յաճախ դրանք էլ հնէագրութեան նկատմամբ բաւական բան կը տան. մի քանի գէպքեր, զոր զօր. — եւ ճտառերը այնտեղ, ուր սպասելի էր ի եւ ք, ինչպէս «Պուամու» եւ «Տեւամաս» (էջ 92,5 եւ 65,9) ցոյց են տալիս թէ սկզբնագիրը գրուած էր երկաթագրով, ուր միայն կարելի է այս տառերի շփոթումը: Այտք չէ ամենեւին հաւատ ընծայել այն վարիանտներին, որոնք կարող էին գրողի անուշագրութիւնից սպրդել, տառեր, վանկեր, բառեր եւ ամբողջ հատուածներ բաց թողնելով, կամ սխալ կարգալով պատուով բառերը՝ մանաւանդ Ռի-ն, Ռի-նն, Ռե-ն, Ռե-նն եւ այլն: Սակայն այսպիսի դիտողութիւններ ամէն ոք կարող է անել, աչքէ անցնելով յետագայ ցուցակը. իսկ բոլոր ընթերցուածների պատշաճաւոր գնահատութեան համար, որքան որ հնարաւոր է այժմս, կան աւելի ձեռնհաս անձինք, որոնք Մովսէս Խորենացու պատմութեան ուսումնասիրութեան ամբողջ տարիներ են նուիրել. այդպիսիների ձեռքը Սանահնեան օրինակի վարիանտները շուտով տալու համար ես որոշեցի նրանց զետեղել առաջիկայ Նկատողութիւններիս՝ մէջ: Չագրի հետ բաղդատուած է Տփխիսի 1881 թուի տպագիրը², որ

¹ Մեր ներկայ հրատարակութեան մէջ զանց առնուած են այս համեմատութիւնք, զորոնք կարելի է տեսնել ողւսերէն քննարկին վերջը դրուած: Այս համեմատութիւնն գործքին մեծ մասը կը կազմէ, (էջ 46—94), ուր Խորենացույ գրոց Տփղիսի տպագրութեան էջերու եւ տողերու կարգաւ նշանակուած են առանձին սիւնակներու մէջ յիշեալ ձեռագրին տարբերութիւնք: Այս տարբերութիւնք բաւական շատ են եւ կարելոր, զորոնք Խորենացույ գործքին քննողք պէտք չեն անտես ընել:

² Հետեւաբար այս հրատարակութեան համեմատ տարբեր ընթերցուածների մօտ ցոյց են տրուած էջեր եւ տողեր. վերջիններս պէտք է համարել ներքեւից, երբ թուանշանի առաջ նուագական է գրուած:

լաւագոյններից մէկն լինելով հանդերձ, միանգա-
 մայն հանրամատչելի է: Ուրեք ուրեք պատահում
 էին վարիանտներ, որոնք արդէն Սանահնի ձագրից
 անկախ՝ ցոյց են տրուած վենետիկեան հրատարա-
 կութեան, ինչպէս եւ Վարիենեանի աշխատութեան
 (Բաղդատութիւն եւն. Տփսիս 1858) մէջ. մենք բո-
 լորն էլ մտցրել ենք մեր ցուցակում:

